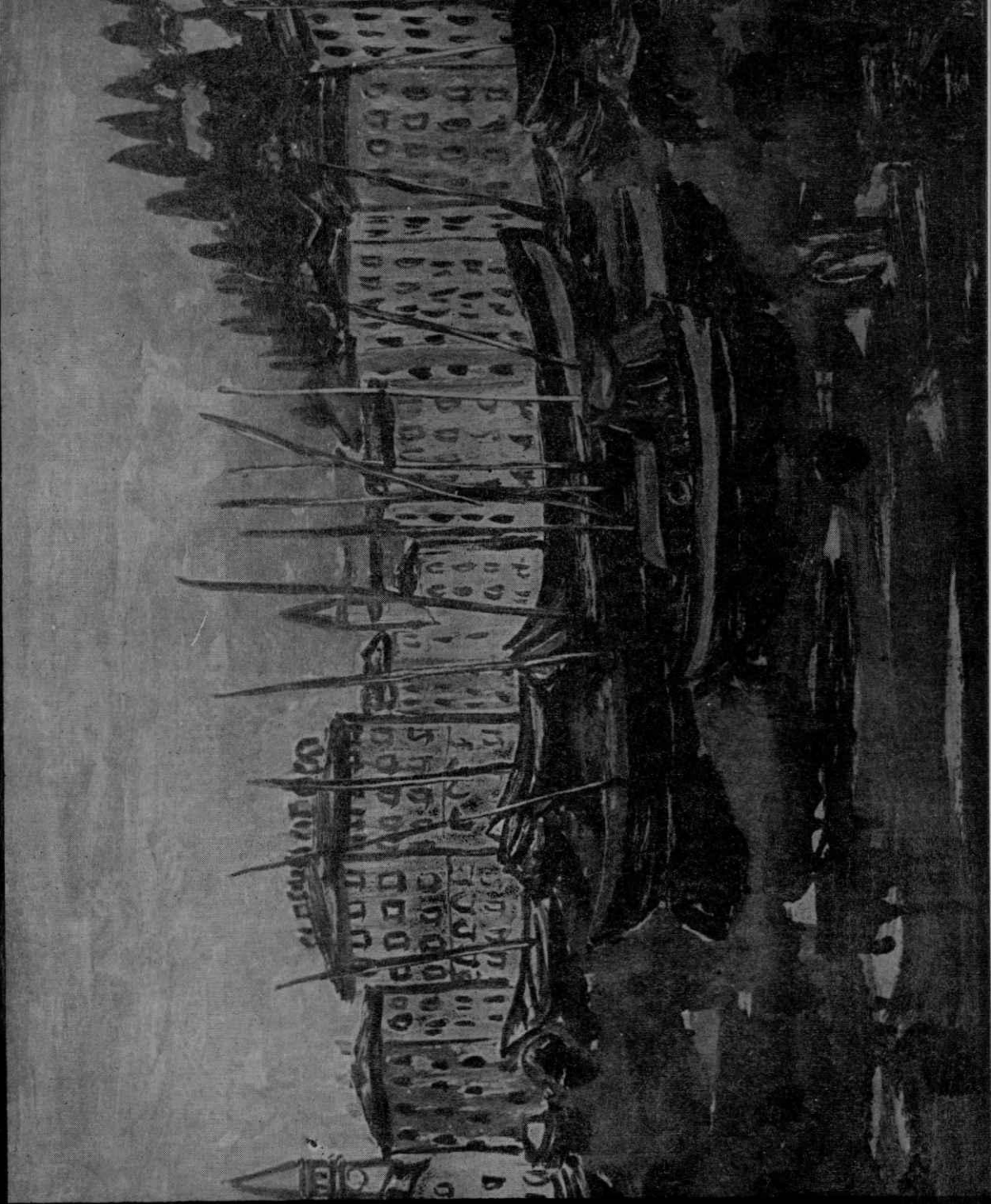

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO
KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO II.

ŠT. **3**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

II. letnik Ljubljana 1954 3. številka

Vsebina tretje številke:

- M. Luštek: Naši spomeniki: Gramozna jama, Zale, Urh — Stran 157
J. Klemenc: Kaj nam govore šempetrski nadgrobniki? — Stran 167
M. Kos: Začetki Novega mesta — Stran 171
M. Zadnikar: Romanska arhitektura v Prekmurju — Stran 178
I. Slokar: Prva majolikarna v Ljubljani — Stran 185
J. Žontar: Neznana pisma Žige Zoisa — Stran 188
Vl. Valenčič: Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti — Stran 191
H. G. Andonovski: Nekaj prispevkov k odmevu makedonske Ilindenske vstaje med Slovenci — Stran 199
A. Reisman: Katastralne mape Slovenskih goric iz leta 1824 — Str. 2
V. Kregar: Nekaj o geodeziji — Stran 203—204

MUZEJSKE NOVICE:

- S. Škaler: Posavski muzej v Brežicah — Stran 205
J. Dular: Belokranjski muzej v Metliki — Stran 207

IZ NAŠIH REVIJ — Stran 209

IZ NAŠIH KRAJEV — Stran 210

ZGODOVINSKO BRANJE:

- J. Š.: Ivan Mohorič, Industrializacija Mežiške doline — Stran 211
J. Š.: Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije — Stran 211

Slika na ovitku:

M. Maleš: Piran (monotipija)

Barvna priložna:

J. Šubic: Sadovnjak (olje)
Vinjete na straneh 177, 187, 198, 202 in 204 so delo prof. J. Plečnika

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik: Zvone Miklavčič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Predstavnik: Jože Sorn. Oprema: arh. Ivo Spinčič. Tiska tiskarna »Toneta Tomšič« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski, št. 601-305-1-75. Letna naročnina 400 din, cena posamezne številke 150 din.

NAŠI SPOMENIKI: GRAMOZNA JAMA, ŽALE, URH

MIROSLAV LUSTEK

Ob deseti obletnici osvoboditve bodo odkriti v Ljubljani trije veliki spomeniki, posvečeni spominu tistih, ki so darovali svoja življenja za veliko stvar svobode. Talcem se bodo Ljubljančani oddolžili z ureditvijo Gramozne jame, v spomin na padle borce in žrtve fašističnega terorja bo povsem urejeno dosedanje grobišče na Žalah, žrtvam belogardističnega terorja pa bo posvečen monumentalni spomenik na Urhu pri Ljubljani.

Prav je in tudi že čas, da se oddolžimo spominu teh, mnogokrat neopaženih junakov naše osvobodilne borbe, saj je njih delež za našo osvoboditev izredno pomemben in velik. Bili so nujna in nepogrešljiva zveza med fronto in zaledjem ter so povečini delali na terenu po nalogu nadrejenih organov naše ljudske revolucije. Nemočni, brez orožja, brez možnosti obrambe so padli v kremplje okupatorja ter izkrvaveli v Gramozni jami, na ljubljanskih ulicah, v zaporih ali na zloglasnem Urhu.

I.

V vrsti ukrepov, ki so jih podvzeli Italijani do pristašev narodnoosvobodilnega gibanja, je bilo streljanje talcev eno najhujših in najbolj brutalnih. Ukrep o streljanju talcev je bil izdan leto dni po okupaciji ter je med drugim jasno pokazal, da Italijani niso mogli uničiti Osvobodilne fronte niti s svojimi velikimi vojaškimi silami, s svojimi karabinjerji ter policijo, z OVRO in z vsemi dotedanjimi ukrepi, na primer z zapori, konfinacijami, »Ukrepi za zaščito javne varnosti« z dne 11. septembra 1941, dalje z ustanovitvijo in obsodbami »Izrednega sodišča« in »Vojaškega vojnega sodišča« pri II. armadi v Ljubljani, končno z zloglasnimi racijami, internacijami in še z vrsto drugih ukrepov, ki so bili predvideni v tako imenovani »Circolare 5 C«, to je v knjižici predpisov o načinu bojevanja proti partizanom, ki jo je podpisal zločinec general Mario Roatta, in poleg drugih ukrepov predvideva tudi talce.

Zato so dnevniki in veliki nalepljeni lepaki naznanili 24. aprila 1942 vsemu prebivalstvu ljubljanske pokrajine razglas o streljanju talcev, ki sta ga podpisala poveljnik XI. armadnega zbora general Mario Robotti in visoki komisar Emilio Grazioli.

Z izvajanjem razglašeno je bila objavljena takoj. Že štiri dni nato je bila objavljena v časnikih in na letakih vest o ustrelitvi prvih talcev, njej pa so sledile ostale, po številu 21.¹ Zadnji razglas je bil objavljen 28. januarja 1943. Ker Italijani z razliko od Nemcev niso objavljali imen usmrčenih, naj poleg datumov izvršitve smrtnih obsodb in števila usmrčenih navedem tudi njihova imena.^{1a}

28. aprila 1942 ob 8. uri so ustrelili 6 oseb:

Tatalovič Nikola, roj. 6. dec. 1909 v Drežnici
Turnšek Franc, roj. 24. dec. 1910 na Vranskem
Majcen Ivan, roj. 21. junija 1920 v Mokronogu
Šlajpah Franc, roj. 4. okt. 1918 v Mokronogu
Kodrič Franc, roj. 26. jan. 1890 v Radljah pri
Bučki
Kramar Ivan, roj. 11. aprila 1885 v Gradcu
pri Tržišču

1. maja 1942 ob 8. uri 2 osebi:

Eypper Ernest, roj. 23. dec. 1914 v Ljubljani
Gašperlin Mirko, roj. 9. nov. 1912 v Ljubljani

11. maja 1942 ob 8. uri 10 oseb:

Gregorič Ignacij, roj. 4. junija 1905 v Ambrusu
Rotar Rudolf, roj. 26. nov. 1920 na Brodu —
Šmihel
Zdralovič Nedeljko, roj. 10. maja 1905 v Pri-
jedoru
Rotar Viktor, roj. 24. nov. 1925 na Brodu —
Šmihel
Fric Ivan, roj. 4. febr. 1915 v Ljubljani
Zakrajšek Rafael, roj. 7. avg. 1914 v Ljub-
ljani
Seško prof. Josip, roj. 4. dec. 1908 v Slovenski
vasi
Komarc Ferdinand, roj. 23. maja 1905 v Ljub-
ljani
Jaklič Anton, roj. 26. maja 1915 v Poznikovem
Gašperšič Jernej, roj. 15. avg. 1915 v Zadvoru

12. maja 1942 ob 6.30 9 oseb:

Kerin Stanislav, roj. 1. dec. 1922 pri Sv. Križu
Grašič Viktor, roj. 18. julija 1911 v Kranju
Sigulin Rudolf, roj. 25. nov. 1908 v Trstu
Puterle Alojzij, roj. 8. junija 1905 v Ljubljani
Stražičar Anton, roj. 25. aprila 1918 v Stra-
žišču

Kogoj Peter, roj. 4. dec. 1900 v Podmelcu
Gomišček Florijan, roj. 30. sept. 1908 v Vitovljah
Živec Zorko, roj. 4. julija 1916 v Ljubljani
Pretnar Boštjan, roj. 17. jan. 1903 v Trziču

13. maja 1942 ob 6.30 2 osebi:

Morel Jakob, roj. 21. junija 1919 v Postojni
Dorbec Stanislav, roj. 21. junija 1920 v Litiji

15. maja 1942 ob 6.30 2 osebi:

Ahac Karl, roj. 15. okt. 1908 v Ljubljani
Gorjan Karl, roj. 6. marca 1915 v Ljubljani

16. maja 1942 ob 6.30 6 oseb:

Pintar Maks, roj. 11. dec. 1920 na Ortneku
Kočvar Ivan, roj. 14. maja 1904 v Gorici
Marinc Anton, roj. 22. junija 1904 v Rajšlju
Kirn Franc, roj. 19. febr. 1907 na Bregu pri Borovnici
Boc Boris, roj. 7. dec. 1900 v Celju
Sigulin Marjan, roj. 25. marca 1919 v Trstu

17. maja 1942 ob 6.30 5 oseb:

Mesojedec Alojzij, roj. 21. maja 1919 v Zdenški vasi
Kocman Anton, roj. 5. okt. 1910 v Rogatcu
Kocman Viktor, roj. 21. julija 1909 v Ponovi vasi
Kocijan Josip, roj. 14. sept. 1922 v Ponovi vasi
Vidic Anton, roj. 11. maja 1911 v Mali vasi

29. maja 1942 ob 5.50 6 oseb:

Gornik Martin, roj. 26. febr. 1910 v Gabrovcu
Barbič Slavo, roj. 22. aprila 1919 v Metliki

Kresse Rudolf, roj. 22. marca 1921 v Kočevju
Fedran Ludvik, roj. 29. julija 1919 v Hudem pri Stični
Pihlar Franc, roj. 10. sept. 1892 v Rogoznici
Siegel Miroslav, roj. 2. marca 1909 v Studencih

2. junija 1942 ob 5.30 6 oseb:

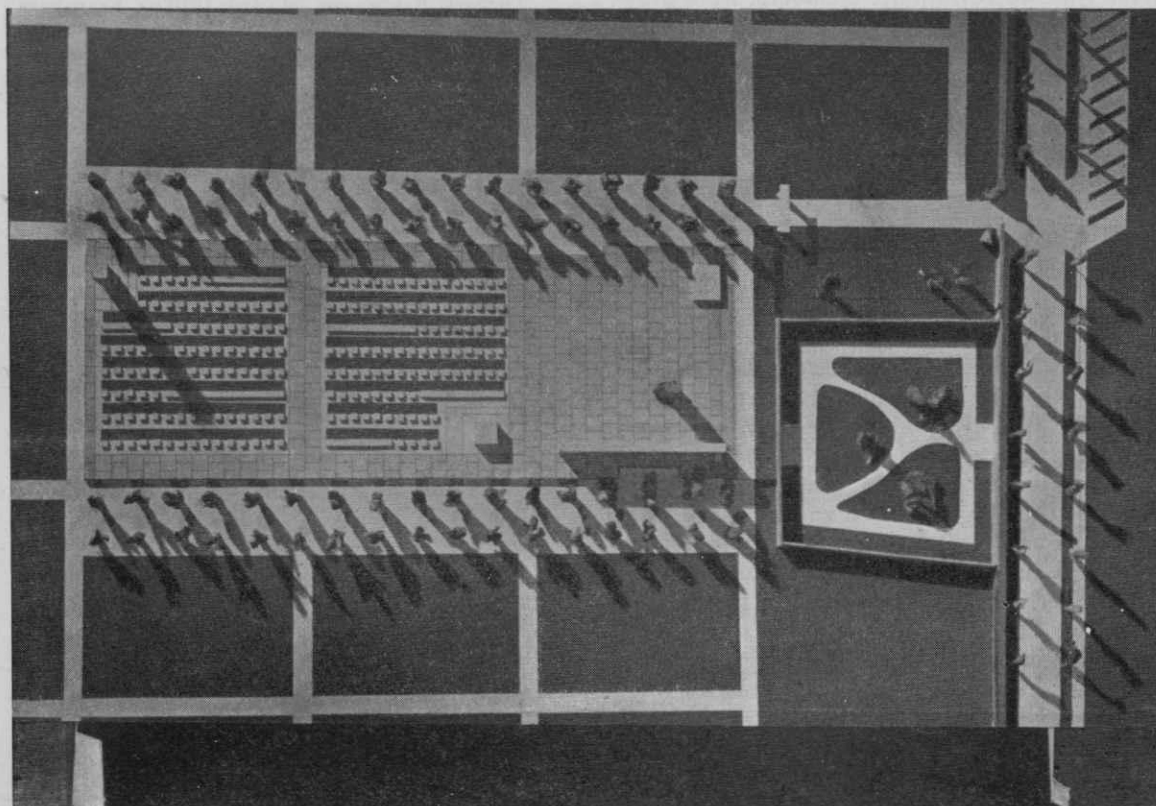
Rupert Franc, roj. 26. julija 1912 v Ljubljani
Uderman Dušan, roj. 27. nov. 1913 v Novem mestu
Svajger Anton, roj. 7. junija 1915 v Gradacu
Stanovnik dr. Aleš, roj. 17. julija 1901 v Horjulu
Rihtarič Stanislav, roj. 21. sept. 1920 v Plovi
Klun Ivan, roj. 12. maja 1899 v Moravi

11. junija 1942 ob 5.30 7 oseb:

Trtnik Anton, roj. 12. jan. 1908 v Dobrunjah
Cimerman Jože, roj. 10. jan. 1922 v Dražicah
Murovič Franc, roj. 27. julija 1923 v Kočevju
Žerjal Anton, roj. 28. sept. 1915 v Rovinju
Hvalec Maksimilijan, roj. 27. avg. 1923 v Holandskem
Zelnik Franc, roj. 23. maja 1910 v Škofljici
Matjažič Aleksander, roj. 27. avg. 1923 v Ljubljani

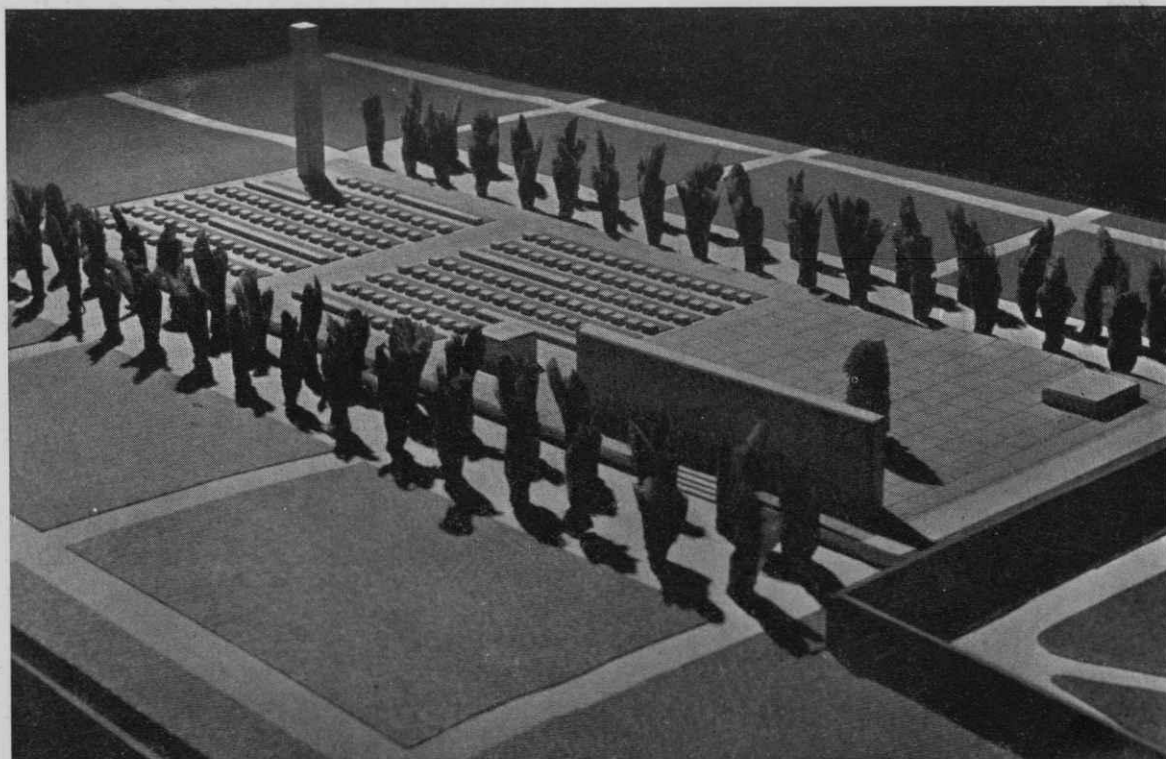
13. junija 1942 ob 5.30 15 oseb:

Štebi inž. Anton, roj. 31. okt. 1877 v Ljubljani
Porenta Ivan, roj. 3. junija 1896 v Ljubljani
Lubej Alojzij, roj. 4. junija 1900 v Gradovljah
Podgornik Dušan, roj. 4. marca 1898 v Ljubljani

Sl. 1. Generalni pogled na grobišče na Zalah

- Možek Anton, roj. 25. dec. 1911 v Kotu pri Igu
 Velebit inž. Ranko, roj. 14. jan. 1916 v Ravnih Rašah
 Dubrovič Radomir, roj. 4. marca 1924 v Dol-skem
 Pajk Alojzij, roj. 7. julija 1909 v Višnji gori
 Mlakar Jože, roj. 8. marca 1905 v Dobrunjah
 Velepich Ludvik, roj. 24. avg. 1911 v Trstu
 Lukoveski Josip, roj. 16. marca 1922 v Kočevju
 Kuhar Ivan, roj. 13. maja 1921 v Ljubljani
 Kastelic Franc, roj. 21. jan. 1909 v Zalogu
 Mastoševič Luka, roj. 18. okt. 1913 v Travniku
 Toni Josip, roj. 25. maja 1923 v Lanišču
17. junija 1942 ob 9.10 1 oseba:
 Golob Ivan, roj. 3. marca 1923 v Zagrebu
25. junija 1942 ob 11.15 8 oseb:
 Vidmar Edvard, roj. 19. febr. 1913 v Dol. Logatcu
 Drnovšek Bogomil, roj. 10. dec. 1912 v Ljubljani
 Vidmar Jožef, roj. 28. dec. 1909 v Dol. Logatcu
 Lenarčič Edvin, roj. 28. avg. 1916 v Ameriki
 Nagode Franc, roj. 4. okt. 1916 v Gorenji vasi
 Grom Lado, roj. 17. julija 1922 v Hotedrščici
 Korenčan Ivan, roj. 25. dec. 1914 na Vrhniki
 Vilar Karol, roj. 10. dec. 1918 v Dol. Logatcu
25. junija 1942 ob 5.54 4 osebe:
 Zorn Josip, roj. 4. jan. 1900 v Hrastniku
 Koračin Josip, roj. 8. marca 1909 v Prekopi pri Kostanjevici
- Jordan Marjan, roj. 4. maja 1917 v Kostanjevici
 Sintič Ivan, roj. 31. maja 1887 na Vrtači
16. julija 1942 ob 7.30 6 oseb:
 Grbec Ivan, roj. 15. sept. 1908 na Ježici
 Šteblaj Nikolaj, roj. 3. dec. 1905 v Škriljah
 Benčina Adolf, roj. 24. sept. 1909 v Polju
 Bizjak Julij, roj. 23. maja 1910 v Gorici
 Prašnikar inž. Bogomir, roj. 30. junija 1912 v Ljubljani
 Cetinjski Andrej, roj. 30. nov. 1903 v Moravi
21. julija 1942 ob 6.30 8 oseb:
 Mojškerc Vinko, roj. 19. julija 1902 v Zg. Kašlju
 Jordan Bogdan, roj. 24. aprila 1917 v Ihanu
 Vrščaj Ingo, roj. 30. avg. 1909 v Trstu
 Simončič Josip, roj. 19. junija 1903 v Ljubljani
 Omahen Vinko, roj. 19. julija 1915 v Besnici pri Ljubljani
 Oblak Marjan, roj. 23. marca 1918 v Ljubljani
 Veber Boris, roj. 6. junija 1917 v Ljubljani
 Zakrajšek Vuki, roj. 20. marca 1918 v Ljubljani
29. septembra 1942 ob 9.30 4 osebe:
 Mausar Franc, roj. 25. febr. 1891 v Notranjih Goricah
 Rakar Anton, roj. 18. jan. 1895 v Breginu pri Tolminu
 Japelj Ivan, roj. 3. dec. 1904 v Vnanjih Goricah
 Skapin Rajko, roj. 28. avg. 1906 v Ljubljani

Sl. 2. Stranski pogled na maketo grobišča

13. okt. 1942 ob 17.30 24 oseb:

Bricelj Franc, roj. 10. marca 1910 v Bizoviku
 Vodnik Viktor, roj. 17. febr. 1902 v Sostrem
 Škerl Josip, roj. 7. aprila 1912 v Zg. Kašlju
 Smrekar Bernard, roj. 28. julija 1901 pri Sv. Pavlu
 Možina Vincenc, roj. 2. junija 1922 v Podlipi
 Miklavčič Matej, roj. 19. sept. 1894 na Žirovskem vrhu
 Kogovšek Valentin, roj. 2. febr. 1915 v Smrečju
 Podgornik Marjan, roj. 4. jan. 1915 v Gorici
 Romavh Peter, roj. 20. maja 1898 v Admontu
 Magdič Pavel, roj. 8. febr. 1909 v Ljubljani
 Kresnik inž. Peter, roj. 11. jan. 1904 v Št. Jakobu
 Štepec Mirko, roj. 2. jan. 1904 v Ljubljani
 Avbelj Valentin, roj. 12. febr. 1914 v Kosezah
 Prosen Josip, roj. 5. marca 1906 v Ljubljani
 Vadnjal Stanislav, roj. 11. maja 1905 v Ljubljani
 Hanžič Ferdinand, roj. 8. julija 1910 v Ljubljani
 Bezek Anton, roj. 23. jan. 1920 v Zalogu
 Kerpan Ivan, roj. 3. junija 1910 v Ljubljani
 Rožanec Valentin, roj. 8. febr. 1895 na Trati
 Petruša Stanislav, roj. 9. okt. 1919 pri Sv. Stefanu
 Maver Josip, roj. 9. febr. 1919 v Franzensfeste
 Pezdir Josip, roj. 19. marca 1895 v Lukovici
 Kogovšek Ivan, roj. 4. dec. 1909 v Smrečju
 Kogovšek Josip, roj. 19. okt. 1911 v Smrečju

14. okt. 1942 ob 11. uri 8 oseb:

Nagode, Ciril, roj. 20. junija 1911 v Rovtah
 Babnik Rudolf, roj. 29. aprila 1909 v Ljubljani
 Turk Ivan, roj. 26. junija 1908 v Dobravichah
 Hribar Josip, roj. 3. nov. 1921 v Dolgi vasi
 Tomažič Alojzij, roj. 20. julija 1912 v Gorenji vasi pri Kranju
 Božič Branko, roj. 19. avg. 1922 v Celju
 Arnšek Janko, roj. 4. marca 1916 v Ljubljani
 Košak Vinko, roj. 22. sept. 1903 v Ljubljani

28. jan. 1943 6 oseb

Lambergar Pavel, roj. 20. maja 1923 v Dobrunjah
 Snaj Vincenc, roj. 3. nov. 1911 v Mali vasi
 Škof Vincenc, roj. 17. julija 1916 v Ljubljani
 Sadar Josip, roj. 29. julija 1913 v Žužemberku
 Zalaznik Josip, roj. 25. julija 1914 v Ljubljani
 Petač Valentin, roj. 18. febr. 1889 v Smedniku

Uradno so Italijani razglasili obsodbe 145 talcev. Vendar ta številka še zdaleč ne pove števila vseh tistih, ki so jih Italijani brez obsodbe ustrelili. Saj je italijanska vojska pri svojih tako imenovanih »čistkah« ustrelila brez obvestila v vsej po italijanski vojski okupirani Sloveniji okrog 1000 Slovencev, od teh seveda precej tudi v Ljubljani. Vse te žrtve, kakor tudi tiste, ki so bile ustreljene z obsodbo »Izrednega sodišča« ali »Vojaškega vojnega sodišča« pri II. armadi v Ljubljani in tiste, ki so bile usmrčene po odloku Ukrepov za zaščito javne varnosti z dne 11. septembra 1941 in razglaša od 15. julija 1942, ne smemo šteti med talce, temveč med žrtve fašističnega terorja, o katerih bo več govora v drugem delu članka.

Kraji, kjer so Italijani streljali svoje žrtve, so različni. Talci so padali v Gramozni jami pri Tomačevem v bližini pokopališča, na vojaškem strelišču ob Dolenjski cesti; 24 talcev je padlo 13. oktobra 1942 v nekdanji Ciril-Metodovi ulici (današnji Ulici 24 talcev) pred hišo likvidiranega izdajalca dr. Marka Natlačena, nekateri pa tudi izven Ljubljane.² Največ jih je izkrvavelo v Gramozni jami pri Tomačevem.

Ko so septembra 1943 zasedli Ljubljano Nemci, so nadaljevali s streljanjem talcev kot sistemom svojega terorja, ki so ga uporabljali na Štajerskem in Gorenjskem že od poletja 1941. Vendar talcev niso streljali v Ljubljani, temveč po raznih krajih na Gorenjskem. Veliko število Ljubljančanov je padlo v letu 1944 pri streljanju talcev v Korvorju in Šenčurju.

Gramozna jama — kraj, kjer je padlo največ talcev — bo končno urejena. Načrte za njeno ureditev so izdelali štiri naši priznani arhitekti (inž. arh. Marjan Mušič, inž. arh. Niko Bežek, inž. arh. Branko Simčič in inž. arh. Oto Gaspari); ti načrti so slovenski, zlasti pa še ljubljanski javnosti znani, saj so bili razstavljeni na veliki spominski razstavi ob deseti obletnici Osvobodilne fronte, ki je bila aprila 1951 v Ljubljani.

II.

Število žrtev, ki so padle kot talci ali so bile ustreljene z obsodbo »Vojaškega vojnega sodišča«, nam je znano iz okupatorjevih uradnih razglasov. Neznano, oziroma približno znano v vsej Sloveniji pa je število onih žrtev, ki jih je okupator ubijal pri svojih »čistkah« ali na osnovi že prej citiranih razglasov.

Sl. 3. Grobovi talcev na Zalah leta 1942

Tudi za samo Ljubljano število žrtev še ni znano. Od vestnega in točnega dela posebnih komisij pri terenskih odborih Zveze borcev, ki zbirajo ta material, je odvisno, če bomo dobili kolikor toliko pravilno število. Vemo pa za število žrtev, ki jih je italijanska ali nemška okupacijska oblast ustrelila in pokopala na ljubljanskem pokopališču, za večino tudi imena. Zaslugo za to ima takratna organizacija OF pri Mestnem pogrebem zavodu na Žalah in še prav posebno njen bivši uradnik Andrej Pristov, ki je na osnovi arhiva MPZ in svojih zapiskov po osvoboditvi napisal »Spomine na padle talce in druge žrtve za časa NOB 1941—45«. ³

Že jeseni 1941 je bila pri MPZ organizirana postojanka OF. Poleg običajnega dela, ki so ga člani opravljali kot sleherni aktivisti OF, je bila njihova glavna naloga ugotavljanje identitete mrtvih žrtev, pripeljanje za pokop in sporočanje ugotovitev višjim forumom OF, konkretno članu Izvršnega odbora OF Jožetu Rusu. Delo pri ugotavljanju identitete in registraciji mrtvih žrtev je skozi vso okupacijo opravljal Andrej Pristov, ki je bil v stalnem stiku z dr. Marijanom Ahčinom, uslužbencem takratnega Mestnega fizikata.

Dr. Ahčin je navidezno opravljal posle mrliškega oglednika, s seboj pa je pripeljal večkrat fotografa Viktorja Kramarja in Jožeta Štajerja, ki sta žrtve fotografirala. Po odhodu dr. Ahčina na osvobodjeno ozemlje v poletju 1943 je dela pri ugotavljanju identitete opravljal Pristov s pomočjo uslužbencev — grobarjev. Organizirano delo pri ugotavljanju žrtev se je začelo oktobra 1941 ter se je nadaljevalo skozi vso okupacijo do osvoboditve. Tako je zbranih podatkov za 289 žrtev, ki so bile ustreljene ali ubite od Italijanov, Nemcev, domobrancev in črne roke. ⁴

Morda bo kdo, ki je dobo štirih okupacijskih let podrobneje zasledoval, podvomil v na videz nizko številko. Zato naj ponovim, da so to le žrtve, ki so bile pokopane na ljubljanskem pokopališču. Ta številka je prenizka, ker v njej niso všteti vsi tisti talci in žrtve, ki so jih Italijani po ustrelitvi v Gramozni jami ali drugod pokopali sami. Tako kronist nima zabeleženih talcev vse do 29. septembra 1942. Do takrat so Italijani postrelili in sami pokopali že 103 talce. Ravno tako nima zabeleženih tistih, ki so jih ustrelili v Gramozni jami po obsodbi Vojaškega vojnega sodišča. S tem seveda šte-

vilka zelo naraste. Res je, da vseh teh žrtev niso pokopali v Ljubljani, zlasti tistih, ki so bile obsojene in ustreljene v začetku okupacije, to je konec leta 1941 in v začetku leta 1942. Pokopali so jih drugje. Italijani so se namreč bali manifestacij in demonstracij na grobovih ustreljenih ali kakor sami pravijo, »da bi se izognili prinašanju cvetja in zahajanju na grobove«. ⁵ Komisar javne varnosti v Trziču (Monfalcone) sporoča kvesturi v Trstu, da so 9. decembra 1941 pripeljali v Trzič na pokop »v Ljubljani ustreljenega Jožeta Mihelčiča«, ⁶ 22. dec. 1941 »6 v Ljubljani ustreljenih«, ⁷ 7. januarja 1942 »enega v Ljubljani ustreljenega« ⁸ in 7. februarja 1942 zopet »enega v Ljubljani ustreljenega«. ⁹ Isti komisar piše 9. februarja 1942 kvesturi v Trstu dopis, ki se v prevodu glasi:

»Kot je znano, že nekaj časa pokopavamo na tukajšnjem pokopališču na smrt obsojene in ustreljene v Ljubljani.

Pokop trupel je iz politično-varnostnih razlogov tajen. Trupla vozijo s kamioni, ki jih spremlja večje število policistov bataljona »M« (bataljon Mussolini — op. M. L.), močno oboroženih, navadno med 12. in 15. uro.

Tukajšnje pokopališče je le malo oddaljeno od ladjedelnic in leži ob cesti, ki pelje do trga. Kamioni prihajajo prav ob času, ko je cesta polna delavcev in uslužbencev, ki imajo prav ta čas odmor za kosilo. Jasno je, da mnogi od teh opažajo nenavadni prihod vojaškega kamiona na pokopališče in izsto-

Sl. 4. Belogardistična postojanka Urh tik po osvoboditvi

panje številnih policistov v polni bojni opre-
mi ter sumijo, da gre za tajen pokop.

Da te nevsječnosti, ki so v škodo tajnosti,
preprečimo, ker ni izključeno, da bodo še
pripeljana trupla za pokop, prosimo, odre-
dite, da kamioni, ki prevažajo ta trupla,
pridejo na pokopališče pred 12. ali po 13.
uri.

Hvaležni bomo tudi, če nam čas prihoda
vsaj približno javite, da preprečimo čakanje
več ur na cesti. Zadnjič smo bili prisiljeni
čakati nad 4 ure, kar je vse v škodo drugi
službi.

Druga nevsječnost, o kateri smatramo, da
jo je treba na vsak način odstraniti, je, da se
za kamioni na cesti poznajo sledovi krvi, ki
kaplja iz rakev.

Komisar javne varnosti:

A. Tricerico¹⁰

Tržaška prefektura je o tem obvestila
18. februarja 1942 Visokega komisarja v
Ljubljani.¹¹ Kakšen je bil njegov odgovor, ni
znano. Vemo pa, da so Toneta Tomšiča, ki
je bil ustreljen 21. maja 1942 v Gramozni
jami, še isti dan pokopali Italijani na ljub-
ljanskem pokopališču.

Enako so Italijani delali tudi z žrtvami,
ki so jih pobili drugod. Tako so na ljubljans-
kem pokopališču pokopali žrtve iz bližnje
in daljnje okolice Ljubljane. V že omenjenih
spominih piše kronist: Pripeljali so »8 nezna-
nih moških trupel. Ustreljeni in pobiti ter
pripeljani na Žale v Ljubljano 3. feb. 1942
zvečer. Pokopani 12. febr. 1942 ob 9. uri na
mestnem pokopališču v Ljubljani. Bili so
silno izmaličeni, po večkrat z zlomljenimi
rokami in nogami, zbitimi lobanjami, kar je
kazalo, da so bili pobiti s puškinimi kopiti
ali topimi predmeti.«¹²

Dalje: »... 16 oseb, talci. — 10. maja 1942
ob ca. 8. uri zjutraj je bilo v Županovi jami

Sl. 5. Pobiti talci iz Preserij v secirnici na Žalah

ustreljenih 16 talcev — prvi talci — poko-
pani takoj na mestno pokopališče.«¹³

Dalje: »... 15 moških trupel. Ustreljeni
in pobiti v Polhovem Gradcu. Prepeljani po
vojaški oblasti dne 12. maja 1942 ob pol
22. uri na Žale.«¹⁴

Tako piše kronist tudi o drugih žrtvah,
ki so bile pobite izven Ljubljane in v sami
Ljubljani, in so bile pripeljane na Žale ter
pokopane na ljubljanskem pokopališču. Kot
zadnje navaja 28 turjaških žrtev, pobitih
4. maja 1945, ki so bile pokopane po osvo-
boditvi 19. in 21. maja 1945.

Okupatorska oblast sorodnikov pobitih
žrtev ni obveščala o njihovi smrti. Zato so
le-ti poizvedovali za njihovo usodo, brž ko
so izvedeli, da jih ni več v zaporih. Ena
izmed poti pri iskanju je bila seveda poko-
pališka uprava, posebno v primeru, če se
je vedelo za ponovno streljanje zapornikov.
Delo uslužbencev na Žalah je bilo izredno
težko. Okupatorska oblast jim je prepove-
dala dajati podatke o pripeljanih žrtvah.
Prepovedano je bilo tudi puščati sorodnike
v mrtvašnico. Vendar so iskali načine, kako
bi prišli do podatkov o mrtvih. Zato so v
primerih, kjer žrtve niso imele pri sebi
osebne izkaznice, odvzeli mrtvim značilne
osebne predmete (prstan, uro, žepni robec,
večkrat tudi delček obleke) in na podlagi
tega pozneje ugotovili identiteto marsi-
koga.¹⁵

S kapitulacijo Italije se stvar ni spreme-
nila. Vlogo Italijanov so prevzeli Nemci in
domobranci. Nemških žrtev je veliko manj
kot italijanskih. Seveda ne iz razloga, da
so Nemci postopali manj kruto kot Italijani,
temveč zato, ker so svoje žrtve v veliki meri
zapirali v Begunjah, kjer so končale kot
talci ali pa so bile prepeljane v zloglasna
koncentracijska taborišča v Nemčijo. Več
žrtev so v tem času postrelili domobranci,
posebno njihova tajna policija »črna roka«.
Toda tudi te žrtve so navadno končale pri
Urhu in v njegovi bližnji okolici.

Grobovi talcev ter drugih žrtev so bili
v času okupacije kraj, kjer so zavedni Ljub-
ljančani demonstrirali proti fašističnemu
nasilju. Kot v znanih demonstracijah v letu
1943 na Kongresnem trgu, pred palačo Vi-
sckega komisariata in pred škofijo, so se
Ljubljančani večkrat zbrali tudi na grobo-
vih talcev. Prvič, v manjšem obsegu, takoj
po ustrelitvi Toneta Tomšiča na njegovem
grobu. Demonstracijo so Ljubljančani po-
novili ob obletnici njegove usmrtitve dne
21. maja 1943. Ljubljanske žene so se zbrale
na grobovih talcev 8. marca 1943 in 1944,
31. avgusta 1943 na obletnico usmrtitve

Vide Pregarčeve, posebno številno pa 1. novembra 1943, ko so grobove talcev okrasile s cvetjem.¹⁶

Po osvoboditvi so poleg prostora, kjer so pokopani talci in druge žrtve, pričeli pokopavati padle partizane — Ljubljance, ki so po vsej Sloveniji izkrvaveli v borbah za osvoboditev.

Tako je nastalo na novem delu ljubljanskega pokopališča veliko grobišče padlih borcev, ki je bilo sicer lepo, toda neenotno urejeno in oskrbovano. Zato je mestni odbor Zveze borcev v Ljubljani že pred leti začel z delom za enotno ureditev teh grobov in postavitev spomenika.

Načrt za ureditev grobišča je napravil inž. arh. Niko Bežek. Uporabil je ves dose-danji prostor ter ga primerno razširil, tako da bodo na tem prostoru lahko pokopani tudi tisti, ki so sedaj pokopani v raznih samotnih grobovih. Ves prostor bo od ostalega dela pokopališča ločen z dvema širokima alejama, posajenima z vrsto visokih dreves.

Ker je grobišče na Žalah tesno povezano z Gramozno jamo, je v načrtu zamišljena lepo urejena pot, ki naj bo speljana iz Gramozne jame na Tomačevsko cesto ter skozi nova vhodna vrata na Tomačevski cesti do glavnega pristopa na grobišče. V spomin naj bo na vse tiste, ki so jih takoj po ustrelitvi tiho in neopazno — prav po tej poti — prepeljali na pokopališče, kakor je bilo to z narodnimi heroji Tonetom Tomšičem, Tončkom Žerjalom in Ernestom Eypperjem, s slikarjem Hinkom Smrekarjem in vrsto drugih žrtev.

Celoten prostor velikega grobišča meri 40 metrov v širino in 86 metrov v dolžino ter je razdeljen na dva dela, na veliko kamnito ploščad in na samo grobišče. Ploščad, ki bo tlakovana z marmornatimi ploščami, bo kvadratne oblike v obsegu 26 metrov po širini in 26 metrov po dolžini. Služila bo za razne komemorativne svečanosti ter bo dvignjena nad ostalo grobišče za 70 cm. Dostop bo z dveh strani. Na ploščadi bo 26 m dolga stena, na kateri bo reliefno prikazano življenje ter borba padlih borcev in talcev, poleg tega bo pa tudi velik spomenik talcu.

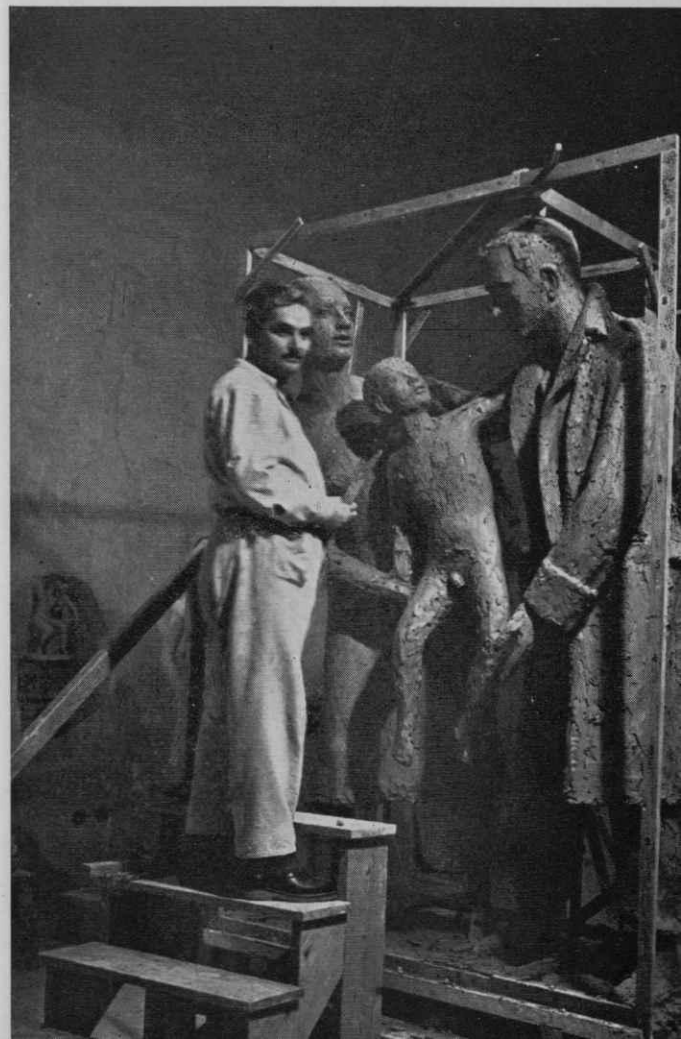
Ostali prostor bo grobišče. Tik pod ploščadjo, ob kamniti steni, bo velik grob neznanega borca, na katerem bo stalna goreča plamenica, od groba neznanega borca pa se bodo vrstili drugi grobovi v več vrstah, tako da bo mogoč pristop k vsakemu grobu. Gro-

bišče bo enotno urejeno, uporabljeni bodo mnogi lepi, že sedaj stoječi nagrobniki, kjer jih pa do sedaj ni bilo ali ne ustrezajo celotni zasnovi ureditve, bodo postavljeni novi. Vsak grob bo zase — razen tistih, kjer je v eni družini več žrtev — ter označen z imenom.

Zamisel inž. arh. Bežka je glede na dose-danji način urejevanja pokopališč povsem nova. Je zelo preprosta, estetsko na višku, brez sleherne mistike, preveva pa jo globoka pieteta do dragocenih žrtev, padlih za našo svobodo.

III.

Priprave za dejanja, izvršena na Urhu in v okolici od konca leta 1942 do osvoboditve segajo še v predvojno dobo. Zato sta poskrbela župnik v Polju Janez Kette s svojimi štirimi kaplani, v Dobrunjah pa kaplan Filip Žakelj, vodja tamošnje Katoliške akcije. Vzgojili so vrsto zagrizenih mladih ljudi, ki so se maja 1942 pridružili belogardističnemu »Štajerskemu bataljonu.«¹⁷ Ko so ga partizani prepoznali in razgnali, so se Jelo Capuder in Marjan Lavrič, pozneje pa še Polde Selan, Lojze Dežman, Jože Jesih

Kipar Putrih obdeluje model

in drugi odločili, da gredo na Urha. Obledena kot partizana sta Capuder in Lavrič sklicala na Urhu sestanek tamošnjih terenecv, poizvedovala za situacijo na terenu in z dobljenimi podatki odšla v Ljubljano. Septembra 1942 je Capuder prišel z italijansko podporo v Bizovik ter pričel s svojim krvavim delom. Na Urhu so takrat padle prve žrtve, pod Urhom pa je bila ustanovljena prva postojanka MVAC.

Najbolj znani in najbolj krvavi komandanti so bili Ivan Habič iz Bizovika, znan po svojem sadizmu in perverznosti, prepleteni z versko vnemo, ki je pred mučenjem in po njem molil z žrtvami rožni venec in litanije ter uvedel na Urhu večerne duhovne vaje, preden so odšli pobijati žrtve. Za Habičem je bil komandant komaj 20-letni Lojze Dežman — Žorga iz Hrušice, ki se je v morilskem poslu do dobra izvežbal v »Štajerskem bataljonu« ter v jeseni 1943 (po kočevskem procesu) vpeljal na Urhu masovno pobijanje žrtev. Ko se je Dežman konec leta 1943 smrtno ponesrečil, mu je sledil Polde Selan, sin cerkovnika z Urha. — Pod njegovim vodstvom so se dogajale največje krutosti na Urhu, ki so jih poleg njega vršili

še Anton Jakoš, Stane Kukovica, brata Korošca iz Bizovika in drugi.

Morilci z Urha, najčešče imenovani tudi »črnorokci«, so od oktobra 1943 pa do maja 1944 noč za nočjo mučili in pobijali ljudi, ki so jih polovili v okoliških vaseh in v predmestjih Ljubljane. Na Urha so jih vozili z vojaškim avtobusom, z osebnim avtomobilom ali peš. Prebivalci Dobrunj v bližini poti so ponoči poslušali obupne krike, ki so jih skušali morilci udušiti z odmetavanjem bomb, včasih celo z zvonjenjem cerkvenih zvonov.

Žrtve so mučili v obeh kletnih prostorih mežnarije — kasarne, v »pisarni« nad kletjo in v razsežnih gozdovih v okolici Urha. Lipa na koncu gozdne poti, ob kateri so na obeh straneh številni grobovi, je zgovorna priča, kaj so zločinci počenjali z žrtvami: od vrha do tal ima sledove strelav iz strojnice, do višine človeške postave pa udarce sekire, ki pa se z leti zaraščajo.

Točnega števila žrtev ni bilo in ne bo mogoče nikoli ugotoviti zaradi gozdnatega terena, kjer so lahko grobove dobro zakrili. Grobove pa so po osvoboditvi našli tudi na dnu zasute apnene jame, pod koreninami požganega drevesa, v strugi potoka in drugje. Na samem Urhu so odkopali nekaj nad 80 trupel in ko so ugotavljali identiteto posameznih, so spoznali, da je med njimi komaj eden od tistih, ki so jih nekoč aretirali v večjem številu. Za mnoge je ugotovljeno, da so jih odvedli na Urha, a ni sledu za njimi. Zaslišani zločinci so izpovedali, da so noč za nočjo vodili mimo zloglasne lipe okoli 20 žrtev proti Orlam, ki se niso več vrnile. V močvirnih grapah so pri iskanju našli na kupe čevljev in ostankov razpadlih oblek. Od trupel, ki so jih po osvoboditvi izkopali, jih niso prepoznali niti polovico, ker so bila od mučenja izmaličena.¹⁸

Zaradi zgodovinske pomembnosti Urha je bilo takoj po osvoboditvi odločeno, da se postavi na kraju, kjer so domači izdajalci opravljali svoja grozodejstva, velik spomenik. Na osnovi javnega natečaja je bil sprejet osnutek, ki so ga skupaj izdelali inž. arh. Boris Kobe ter kiparja Zdenko Kalin in Karel Putrih.

Projektant si je zamislil v bližini cerkve, so je na kraju, kjer so bile žrtve mučene in pobite, veliko grobnico v obliki krožne ploščadi s premerom 20 m. Stopnišče, ki vodi na grobnico in sama grobnica je tlakovana z granitnimi ploščami.

Kipar Zdenko Kalin pri delu

Na grobnici stoji monumentalen spomenik, ki je kompozicijsko in figuralno vsekakor največji in najlepši spomenik, posvečen spominu NOB ne samo v Sloveniji, temveč v vsej Jugoslaviji. Spomenik je iz dveh delov: iz kamnitnega podstavka v obliki kvadra z veličastnimi vogalnimi reliefi in velikanske kompozicije, ki stoji na kamnitnem kvadru. Kamnitni podstavek bo iz sivobelo-rjavega istrskega kamna. Na vsakem oglu bo v naravni velikosti relief, ki bo predstavljal značilnosti narodnoosvobodilne borbe: partizane ranjence s štirimi figurami, begunce, talce in mučence s tremi figurami. Vmesna gladka ploskev bo izpolnjena s tekstom. Vsega skupaj bo v kamen vklesanih 15 figur v naravni velikosti.

Na kamnitnem podstavku bo veličastna bronasta kompozicija s 17 figurami v nadnaravni velikosti. Kompozicija, razmeščena v 7 figuralnih skupinah — pričakovanje, straža, oddaja orožja, snidenje, ranjen partizan pride domov, prihod partizana iz borbe, po borbi na delo — predstavlja zmago, osvoboditev in novo življenje.

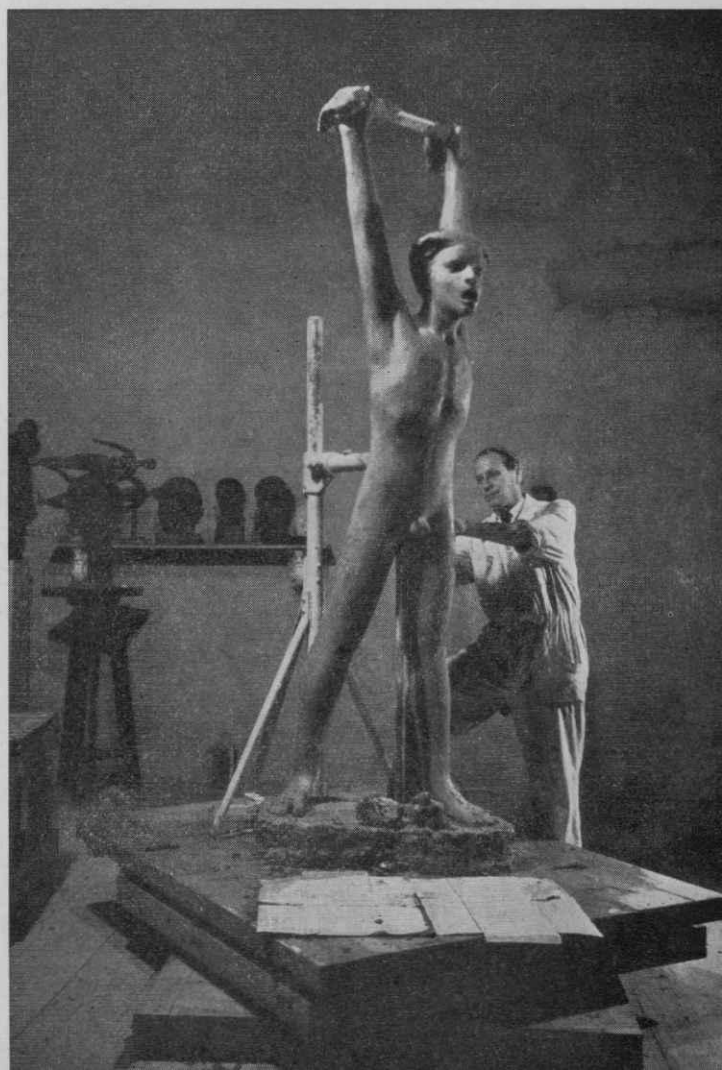
Cerkev na Urhu bo odslej muzej. Zunanost cerkve bo ostala neizpremenjena, notranost pa preurejajo, da bo lahko služila namenu krajevnega muzeja, v katerem bo razstavljen material, ki kaže zgodovinske priprave na dobo naše ljudske revolucije iz tega dela Ljubljane; saj je znano, da so bile v Polju in njegovi okolici — v katero spada tudi Urh — pred vojno močne ljudskoprosvetne postojanke, ki so v »Svobodi« in pozneje v »Vzajemnosti« vzgojile vrsto revolucionarjev.

Zgodovinsko pomembna je tudi cerkovni-kova hiša, ki je služila urhovski posadki za kasarno. V njenih kletih so zločinci mučili svoje žrtve. Klet je ohranjena še danes, medtem ko je bil gornji del hiše porušen. Zato so klet nadzidali v obliki kamnitne lope, jo pokrili in tako zaščitili ta zgodovinski objekt.

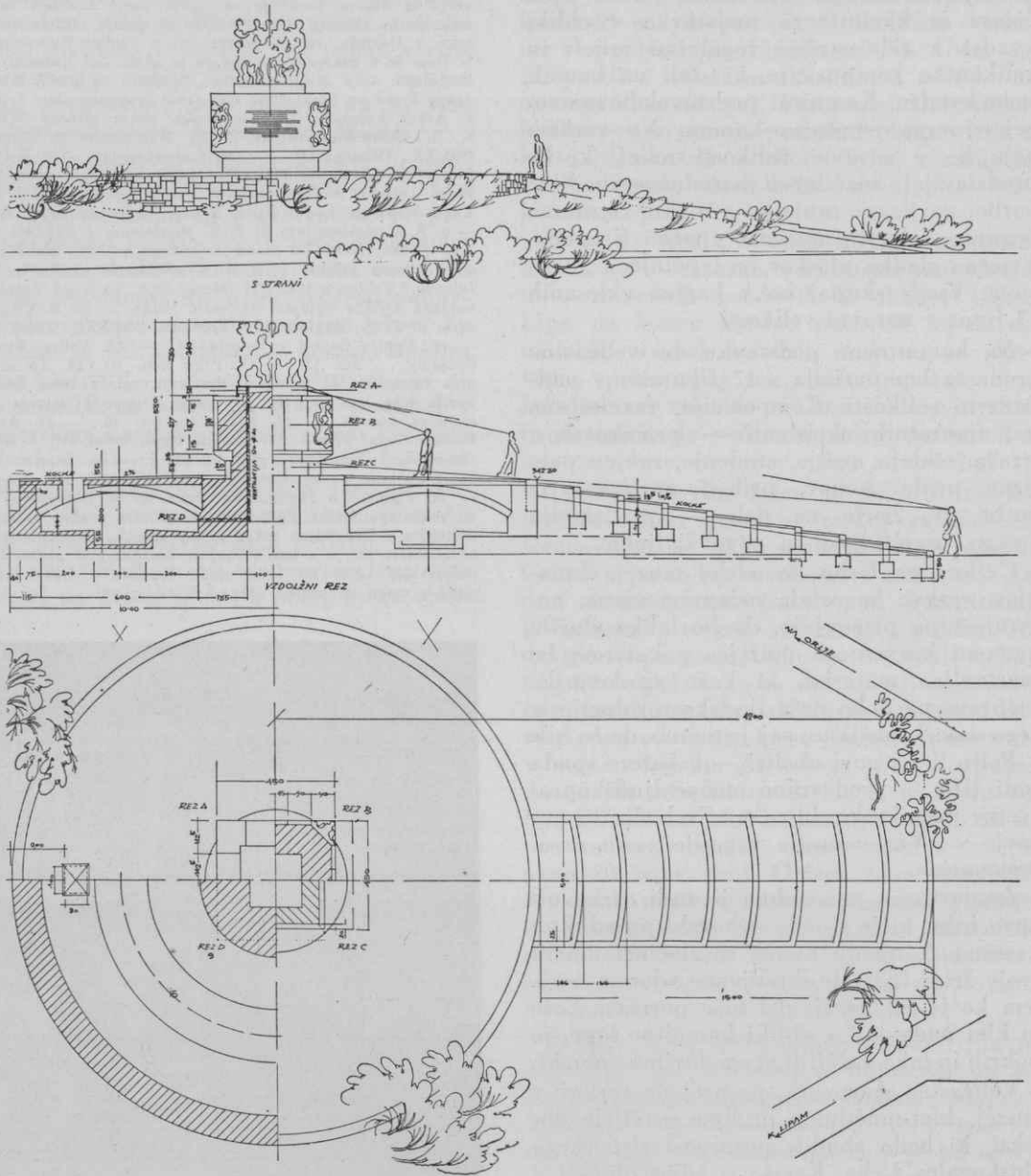
Veličasten spomenik, preurejena cerkev v muzej, klet-mučilnica in lipa so štirje objekti, ki bodo zbudili pozornost slehernega obiskovalca Urha. Ker so ti štirje objekti v razdalji več kot 100 m, je projektant inž. arh. Boris Kobe odstranil na tem kompleksu vse nepotrebno drevje in grmičevje, izravnal teren, odstranil razdežano in zapuščeno pokopališče, izpeljal nove poti ter tako ustvaril lep park. Dograjena je tudi avtomobilska cesta, ki pelje do cerkve, v delu pa je nova cesta, ki bo vodila na Orle in Golovec.

OPOMBE

1. Razglasov v časnikih oziroma po letakih je bilo pravzaprav 19. Dvoje streljanj talcev 15. in 14. oktobra 1942 — ni bilo objavljenih. Dokumenti o teh dveh streljanjih talcev so v arhivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. (Muzej NO). — 1a. Imena talcev so vzeta iz arhiva Komisije za ugotavljanje zločinov in XI. arm. zbora. (Muzej NO). — 2. Dne 23. junija 1942 so ustrelili talce v Horjulu, 16. julija 1942 pa v okolici Borovnice. — 3. Delo je v rokopisu ter mi ga je avtor dal ljubeznivo na razpolago. — 4. Andrej Pristov, Spomini na padle talce in druge žrtve za časa NOB 1941—1945 (rokopis), str. 7, 8. — 5. Arhiv Komande XI. armadnega zbora (Muzej NO). — 6. R. Commissariato di P. S. Monfalcone 9 Dicembre 1941/XX. (Muzej NO). — 7. R. Commissariato di P. S. Monfalcone 22 Dicembre 1941/XX. (Muzej NO). To so od Vojaškega vojnega sodišča obsojeni Šerčer Ljubo, Verbič Ivan, Karič Valentin, Kogoj Rado, Kranjec Karel in Žagar Ignac. — 8. R. Commissariato di P. S. Monfalcone 7 Gennaio 1942-XXI (Muzej NO). To je od Vojaškega vojnega sodišča obsojeni Pečar Feliks. — 9. R. Commissario di P. S. Monfalcone 7 Febbraio 1942/XXI (Muzej NO). To je od Vojaškega vojnega sodišča obsojeni Sušteršič Milan. — 10. R. Commissario di P. S. Monfalcone 9 Febbraio 1942/XXI (Muzej NO). — 11. Kopija dopisa v Muzeju NO. — 12. Andrej Pristov, Spomini..., str. 15. — 13. Prav tam, str. 14. To seveda niso talci, saj je odlok o streljanju talcev izšel šele 24. aprila tega leta, temveč jih lahko štejemo k žrtvam fašističnega terorja. — 14. Prav tam str. 16. — 15. Andrej Pristov, ustni vir. — 16. Marica Cepe, ustni vir. — 17. O »Štajerskem bataljonu« glej knjigo Frančka Sajeta, Belogardizem, druga dopolnjena izdaja, SKZ 1952, str. 282—524. — 18. Podatke o zločinih na Urhu mi je ljubeznivo dala na razpolago Stefka Podbevšek, ki je bila v času okupacije učiteljica v Dobrunjah ter je vestno beležila vse dogodke. Po osvoboditvi jih je z zasliševanjem mnogih prič stalno izpopolnjevala. Letos bo izšla njena kronika o Urhu, ki bo najbolj veran dokument urhovskih zločincev.

Kipar Zdenko Kalin v svojem ateljeju

Inž. arh. Boris Kobe: Spomenik NOB pri Urhu (iz Likovnega sveta)

KAJ NAM GOVORE ŠEMPETRSKI NADGROBNIKI?

J. KLEMENC

V prelepi Savinjski dolini so stanovali v času kulturne stopnje, ki jo običajno imenujemo Hallstatt, Iliri. V razdobju, ki ga imenujemo laténsko, so se priselili mednje Kelti in sicer pleme Tauriskov. Tauriski so postali gospodujoči sloj in so imeli vso oblast v deželi. Zmagali so nad ilirskimi manjšimi množicami s svojim dobro izpeljanim vojaškim sistemom, ki razodeva mnoge značilnosti poznejšega fevdalnega sistema. Zasedli so nekatere že prej utrjene kraje, druge pa so si sami utrdili. Na ta način so nastala središča večjih vojaških pa tudi gospodarskih enot. V njih je bil pravi in absolutni gospodar velmož s svojo družino. Vsi drugi so bili v več ali manj odvisnem razmerju do njega. Dolžni so mu bili dajati delovno silo in materialne dobrine. V času vojne so pomnožili njegovo konjeniško družino s številnimi pešci.

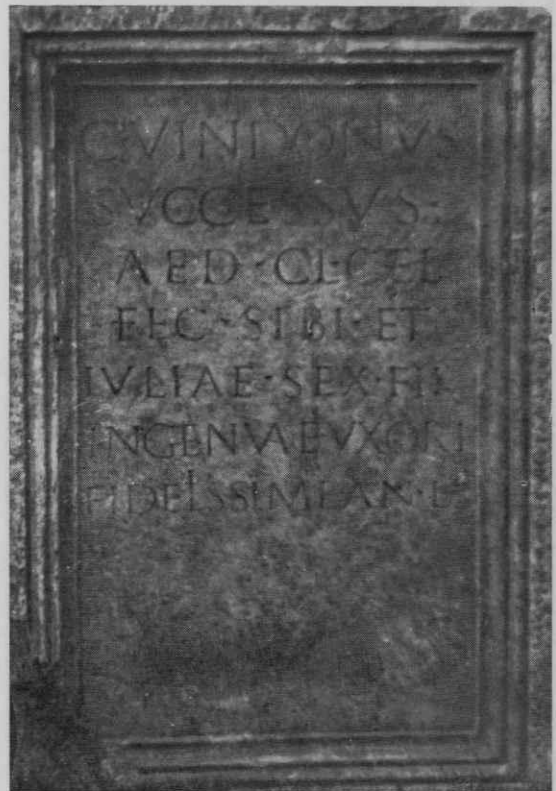
Taka je bila družbena stopnja v noriškem kraljestvu, kamor je spadala tudi Savinjska dolina s Celjem. Noričani so bili vedno v prijateljskem razmerju z Rimljani. Saj vemo, da je celo 300 noriških konjenikov služilo Cezarju kot neke vrste telesna straža. Rimski trgovci in iskanci zlata so bili že davno stalni gostje v Noriku. Ta dežela in Italija sta se v mnogočem izpopolnjevali pri izmeni materialnih dobrin. Železo, živalski produkti na eni strani za olje in industrijske proizvode. Kljub vsem svojim ozkim in prijateljskim stikom z Rimom Norik ni ušel svoji usodi. Postal je integralen del rimske države. Ta proces se je vršil sicer počasi, toda šel je nevzdržno svojo pot.

Najprej so bili Noričani prijatelji in zavezniki rimskega naroda. Za vlade cesarja Avgusta je imel rimski imperij dvoje kraljestev pod svojim protektoratom: na vzhodu tračansko, na zahodu pa regnum Noricum. Za vlade cesarja Klavdija je bilo pa tudi to noriško kraljestvo spremenjeno v rimsko senatorsko provinco. Večstoletna penetracija je popolnoma izvršila svojo nalogo. Vladajoči, posestniški sloj vlastelinov se je priključil Rimljanom in se tudi prav kmalu vključil v njih upravni sistem.

V Šempetru in njegovi okolici je bilo več središč, kjer so stanovali in vladali keltski vlastelini. Mnogoštevilne že preiskane gomile v Šeščah nam to točno dokazujejo. To nam še bolj potrjujejo nekateri napisi, ki smo jih našli med mnogoštevilnimi grobnimi spomeniki v Šempetru.

Na mestu sedanjega Šempetra je imel svoje ogromno posestvo, ki mu je bilo tudi vir dohodkov, neki C. Vindonij Sukces (C. Vindonius Successus). Ta je gotovo keltskega izvora. Koren vin (Vindobona, Vindonissa itd.) imamo tudi še v mnogih krajevnih imenih, ki so še sedaj v uporabi in kjer je bil nekdanj nedvomno keltski element gospodujoč, na primer Vina gora, Vinje, Vinica itd. Ostanke antičnih zgradb v Šempetru, ki stoje na vzvišenem terenu ob sedanji glavni cesti, nam to tudi potrjujejo. Seveda to niso bile preproste ilovnate kočice, temveč zidana, velika poslopja, ki so služila velikemu gospodarstvu keltskega vlastelina. Pri svojem velikem bogastvu in obsežnem zemljišču z mnogimi zgradbami je imel tak velmož tudi svoje pokopališče zase, za svoje prijatelje in seveda tudi za svojo družino.

Pričetek odkritega grobišča v Šempetru spada gotovo v ta čas in tudi v te razmere. Najstarejši ugotovljeni spomenik je ogromni, več metrov visoki nadgrobnik G. Vindonija Sukcesa. Ta spomenik je sestavljen iz več delov, spodaj je pa grobnica za žare s pe-

Sl. 1. Nadgrobni napis G. Vindonija

pelom. Grobnico sestavljajo tri krasno izdelane, z reliefi ornamentirane plošče. Zadnja stran je bila verjetno zidana in zaprta s kakšnimi vrati, skozi katera so polagali v notranjost žare s pepelom, dragocenostmi in drugimi predmeti. V Šempetru niso našli nobenih takih predmetov iz grobnega inventarja, ker je Savinja, ki je te grobnice uničila, manjše predmete odvlekla s seboj in jih večinoma tudi uničila. Zelo je pa verjetno, da so te grobnice izropali Kvadi in Markomani na svojih pohodih v Italijo konec II. stoletja. Največji kvader Vindonijevega spomenika nosi napis, iz katerega izvemo, da je G. Vindonij Sukces dal postaviti ta nadgrobnik sebi in svoji ženi Juliji, Sekstovi hčerki. Svojo ženo, ki je bila stara 50 let, ko je umrla, imenuje najzvestejšo (*fidelissima uxor*) (sl. 1).

Sl. 2. Portret Vindonijeve žene Julije

Ta veliki nadgrobnni spomenik, ki smo ga sestavili iz mnogih kosov, nam dokazuje že sam po sebi in z vsebino svojega napisa, da je bil pokojnik zelo, zelo bogat. Spomenik stoji po svoji obliki pod vplivom akvilejskih grobnic, le izdelava je nekoliko enostavnejša. Iz spomenika je moč tudi spoznati, da je bil pokojnik keltskega rodu, da je bil pa tudi ugleden meščan rimskega municipija Celeje. Njegova žena je bila prava Rimljanica, ne pa domačinka ali pa ženska iz romanizirane keltske rodbine.

Že velikost spomenika, ki je eden največjih izmed vseh dosedaj v slovenskih muzejskih zbirkah shranjenih nadgrobnikov, nam dokazuje Vindonijevo bogastvo. Tudi precej drag material, pohorski marmor, govori za to, da je bil mož, ki ga je dal zgraditi, petičen. Tudi izdelava spomenika je bila precej draga, saj ga niso delali navadni klesarski delavci, temveč pravi umetniki. Oba reliefna portreta, eden na desni, drugi na levi stranski steni, sta izdelana silno natančno in nam kažeta individualno osebnost obeh pokojnikov. Dalje izvemo iz samega nadpisa, da je bil Vindonij mestni edil v Celeji. Take važne službe pa po takrat vladajočem sistemu ni mogel doseči neki nemanič, čeprav bi bil še tako sposoben, temveč le mož visokega cenusa, ki je bil zelo bogat. Mestni edil je bil šef varnostne službe v mestu, moral je pa tudi skrbeti za javne zgradbe, ceste, vodovode itd. Mogoče je celo, da je bil tehnični strokovnjak in prav lahko tudi, da je bil ta mož začetnik rimske kanalizacije v Celeji, ki deloma obstoji še dandanes. Upodobljen je stoječ, kako ravno nekaj piše ali riše s svojim stilusom v diptihon. Spodaj pred njim stoji posoda, v kakršne so takrat spravljali akte. Relief nam prikazuje srednjevelikega žilavega moža najboljših let v visoko prepasani tuniki pri njegovem delu.

Še bolj zanimiv je portret njegove žene Julije, Sekstove hčere. Iz napisa zveemo, da je bila stara 50 let, ko je umrla. Oblečena je v dolgo prepasano tuniko z dolgimi in širokimi rokavi (sl. 2). V levici nosi precej veliko okovano šatuljo z dragocenostmi, kar na vsak način dokazuje njeno bogastvo. Fino izdelane roke z dolgimi, negovanimi prsti pa tudi govore za to, da ta žena ni bila vajena težkega dela. Gospodujoče, precej trde poteze njenega obraza to tudi dokazujejo. Najzanimivejša pa je njena frizura, ki ji pada globoko na čelo in je popolnoma podobna frizuri, ki jo je nosila Agripina, mati cesarja Nerona. Njen portret je ohranjen na mnogih rimskih novcih. Da je spomenik iz tega časa,

Sl. 5. Kip G. Spectacija Pisciana

nam potrjuje poleg oblike črk tudi stilizacija napisa. Žena, Rimljanka, čeprav je živela v provinci, se je nosila po modi, ki je bila tedaj običajna v Rimu. Napis na tem spomeniku ne omenja nobenih otrok, pa bi bilo iz tega skoro lahko sklepati, da sta bila pokojnika zadnja svojega rodu in da so to ogromno posestvo nasledili njihovi sorodniki, mogoče iz rodbine Enijev, ki jih omenja drugi spomenik.

Precej debela in velika vodoravna plošča iz marmora, ki je na straneh okrašena z vodnimi pošastmi, nosi na sprednji strani v precej poškodovani »tabuli ansati« napisa, iz katerega izvemo, da je Kvint Enij Liberalis postavil nadgrobni spomenik sebi, svoji ženi Oppidani in hčerki Kalendini in naknadno še sinu Vitullu. K tej plošči pa še spadajo reliefni portreti, ki so upodobljeni na drugi, večji, poškodovani, tudi marmornati plošči. Napis in reliefna plošča s portreti se prav lepo izpopolnjujeta.

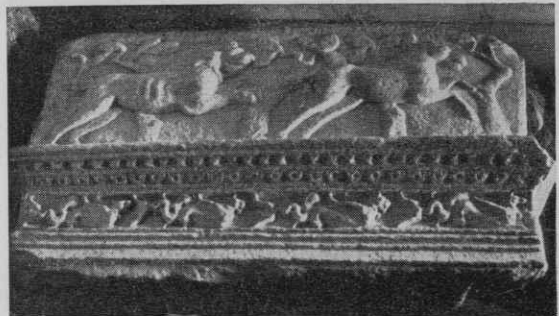
Iz napisa izvemo za imena pokojnikov, ki so pristno rimska. Na podlagi napisa bi mislili, da stojijo pred nami čistokrvni Rimljani. Obstoječi relief nam pa ravno dokazuje, da se skriva pod rimsko zunanostjo in oficialno formo še vedno močan in živ keltski element. To nam ravno dokazuje portret

močne, zdrave žene na levi strani. Oblečena je v tipično keltsko nošnjo, ki je prepasana, in nosi ovratnice in zapestnice, znak bogastva. Njena frizura na glavi je pa tipično keltska, kakor jo nosijo žene s keltskimi imeni na neštevilnih, še ohranjenih spomenikih Norika in tudi Gornje Panonije. Na vsak način je žena, po močni postavi, lepem, inteligentnem obrazu predvsem pa po frizuri sodeč, keltskega rodu. Mogoče je celo, da je Vindonijeva sorodnica in da je podedovala to posestvo obenem z ogromnim bogastvom vred. Na noben način ne bi ponosna, prava Rimljanka nosila keltske frizure. Pred nami je žena domačinka, ki se je poročila z Rimljanom Enijem.

Nasprotno pa je poleg nje stoječi mož tipičen Rimljan, ki je ponosen na svoje rimsko državljanstvo in kaže z desnim kazalcem na zavitek v levici. Rahla brada je zelo podobna bradi, kakor jo je nosil cesar Hadrijan, in zelo je verjetno, da je živel mož za vlade tega cesarja in še pozneje. Nikakor pa ne mnogo prej.

Spodaj je med obema genijema smrti portret mlade Kalendine. Njen obraz in postava pripadata deklici, ki je stara 17 let, kakor pravi napis. Obraz, posebno pa del okrog ustnic, popolnoma dokazuje podobnost z materjo. Nežna postava je postala prezgodaj žrtev smrti. Njen lik ima že več rimskega na sebi kot pa mati. Nakit okrog vratu je sicer enak kakor pri materi, toda frizura je popolnoma rimska. S tako frizuro je upodobljena na novcih in portretih cesarica Faustina starejša, žena Antonina Pija, ki je umrla leta 159 n. e. V tem času je morala živeti in umreti mlada Kalendina. To se popolnoma sklada s tem, kar sem omenil prej, to je, da je oče živel za cesarja Hadrijana (+ 118 n. e.) in še pozneje. Po teh dejstvih lahko ta spomenik datiramo v čas zgodnje vlade cesarja Antonina Pija.

Kronološko spada v dobo tega cesarja in kasneje več šempetrskih spomenikov, ki pri-

Sl. 4. Fragment nadgrobnega spomenika

padajo rodbini Spectacijev Priscianov. Iz velike, deloma popolnoma izlizane nadgrobne plošče zvemo, da sta bila dva Prisciana, oče in sin, duumvira iure dicundo municipija Klaudije Celeje, t. j. bila sta nekaka župana rimske Celeje. Poznano nam je tudi ime žene prvega oziroma matere drugega. Imenovala se je Iusta, hčerka Septimija. Od vseh teh treh oseb so nam ohranjeni kipi (sl. 3). Škoda je, da so ti brez glav, ker bi nam ravno glave — kot smo videli pri prejšnjih primerih — lahko dale še več podatkov za točno datiranje spomenikov. Mati je upodobljena sedeča, drži pa kot dobra gospodinja z levico na levem kolenu kruh. Člani te rodbine — oče se je imenoval C. Spectatius Priscianus (sin ravno tako) — so morali biti po nadgrobnih spomenikih sodeč, zelo bogati, da, najbogatejši od vseh do sedaj omenjenih. Kako so prišli do velikega posestva v Šempetru, ne vemo. Mogoče z ženitvijo, ali pa so ga podedovali. Na vsak način pa so morali biti silno bogati. Mogoče je celo, da so bili lastniki raznih rudnikov in celo kamnoloma v današnjem Št. Vidu nad Vitanjem. Od tam namreč izvira marmor, iz katerega so šempetrski marmornati spomeniki. Mogoče je, da so si za cesarja Trajana, ko se je zadnjikrat razlilo iz premagane in podjarm-

Sl. 5. Pogled na izkopavanje v Šempetru

ljene Dacije zlato po rimski državi, položili temelj svojemu ogromnemu bogastvu.

Oče je dal postaviti svojemu istoimenemu sinu prekrasno grobnico iz pohorskega marmora, od katere je še ohranjen originalni temelj, ki meri 16 m², a visoka je skoro 5 metrov. Okrašena je bila z najmanj 8 reliefi, od katerih jih je 6 popolnoma ohranjenih, eden je fragmentiran in le eden manjka. Za sebe in za ženo je postavil tudi še eno grobno edikulo in en prekrasen baldahin, od katerega pa smo do sedaj našli samo en precejšen fragment (sl. 4). Na vsak način so pripadali stavbam te rodbine najlepši reliefi in trije kipi.

Kako dolgo je trajalo bogastvo te rodbine, ne vemo natančno, gotovo pa ne dalje kot do navala Kvadov in Markomanov v Panonijo in Norik. Po veliki vojaški cesti, ki je peljala od Petovija čez Celje mimo Šempetra čez trojanske klance naprej do Emone in Akvileje, so se valile čete omenjenih plemen, ki so plenile in rušile vse daleč naokrog. Saj so morala ta plemena po dokončni zmagi cesarja M. Avrela vrniti na sto tisoče ujetnikov. Pri tem svojem pohodu so verjetno opleniili urne z dragocenostmi; spomenikov samih pa niso posebno poškodovali. Gotovo so pa posestva in zgradbe v Šempetru zelo veliko trpela in precej bogati Prisciani niso imeli več sredstev, da bi svoje gospodarstvo dvignili na prejšnjo višino.

To nam dokazujejo napisi, v katerih se omenjajo člani rodbine Spectacijev (Priscianov), v zelo skromni obliki. Ne postavljajo si nobenih novih grobnic ali vsaj spomenikov, temveč uporabijo prazne dele prej postavljenih nadgrobnikov za svoje nadgrobne napise. Celó na posamezne prazne dele med vrsticami pišejo svoja imena. Ta skromna imena nam dokazujejo, kdaj je propadlo to pokopališče.

Na prazni gredi, ki je ločila reliefne portrete od pripadajočega napisa, so naknadno vklesali napis, kjer je omenjena neka Aurelija Severina. V spodnjem delu glavnega napisa je pa tudi omenjena še neka Severina. To je znak, da so te žene živele za časa cesarja Septimija Severa in kasneje, ko je postalo to ime zelo običajno v rimski državi. V tem času, okrog leta 250 n. e., je nastopila pa vremenska katastrofa, ki je uničila to pokopališče in tudi mnoga druga naselja v okolici Celeje in tudi v Celeji sami. Takrat je Savinja prestopila bregove, deloma jih je tudi porušila. Zaradi tega so popadale mnoge stavbe ob njej v divjajoči element. Najprej so padli v vodo najvišje ležeči deli zgradb,

dokler niso temelji prekrili mnogo tega. Edino na ta način si lahko razložimo, da so ležali razni arhitravi, reliefi itd. pod temeljnimi zidovi (sl. 5).

Poleg mnogoštevilnih spomenikov iz pohorskega marmora je pa ohranjenih tudi zelo mnogo kosov iz navadnega domačega peščenjaka. Ti kosi so bili deloma temelji v zemlji, deloma pa so tvorili notranje dele dekorativnih zgradb. Na njih so bili pričvrščeni mnogi zunanji marmornati deli. Imamo pa tudi precej sarkofagov iz tega kamna, kjer so shranjevali pepel pokojnikov. Na nekaterih peščenjakovih sarkofagih najdemo celo izlizane napise. V glavnem so bili to grobovi sužnjevi, ki so pripadali h gospodarstvu Spectacijev.

Sežiganje mrličev je v rimskem imperiju popolnoma prenehalo šele z zmago krščanstva. Ker imamo v šempetrskem grobišču samo sarkofage za sežgane mrliče, smo lahko prepričani, da je bilo to pokopališče v uporabi prvih 250 let našega štetja, a ne kasneje, ko je postalo krščanstvo močno in je pričel prevladovati krščanski pokop. Edina izjema je pokrov iz peščenjaka, ki je moral

pokrivati rakev neke mlajše osebe. Ta sarkofag je bil edini, ki je hranil nesežgane človeške ostanke. Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da je pripadal nekemu kristjanu. To bi se strinjalo tudi z drugo kronologijo, da je bilo pokopališče uničeno za časa vlade cesarja Septimija Severa ali nekoliko kasneje. Saj je znano, da je ravno ta vladar zelo podpiral kristjane, pa smo upravičeni trditi, da je omenjeni pokrov del nekega krščanskega sarkofaga.

Šempetrsko grobišče je tako bogato in popolnoma ohranjeno, da imajo nekatere grobne zgradbe ohranjenega več kot 80% prvotnega gradiva in se jih zaradi tega splača postaviti nazaj na staro mesto. Primerjajočega materiala skoro ni treba uporabljati, ker se spomeniki sami med seboj tako vežejo in izpopolnjujejo, da ni treba iskati nikakih analogij ali kaj podobnega. Pač pa ta bogati material potrjuje mnoga še dvomljiva mnenja. Zaradi tega lahko trdimo, da je šempetrsko grobišče izmed poganskih provincialnih grobišč eno najvažnejših ne samo v Jugoslaviji, temveč tudi v vseh provincah nekdanje rimske države.

ZAČETKI NOVEGA MESTA

DR. MILKO KOS

Med slovenskimi pokrajinami je bila Dolenjska pred prihodom naših prednikov ena najbolj gosto naseljenih. V prvi vrsti velja to za tisti del Dolenjske, ki se širi med Gorjanci, Krko in Savo. Arheološki zemljevid te pokrajine nam v starem veku kaže izredno gosto mrežo selišč, potov in najdb. Preko nje vodi v rimski dobi velika cesta Emona (Ljubljana) — Praetorium Latobiorum (Trebnje) — Neviodunum (Drnovo pri Krškem) in dalje v Siscijo (Sisak), ki je nedvomno služila ob koncu VI. in v VII. stoletju prihajajočim Slovencem kot dober kažipot pri njihovem prodiranju proti zahodu. Del Slovencev se je v njenem območju ustalil in naselil širok pas ob obeh straneh velikega rimskega pota, skoraj povsod sledeč s svojimi naselji območjem selišč iz prazgodovinskega in rimskega časa.

Tako so mogli priti in so prišli naši predniki tudi v okoliš današnjega Novega mesta. Vse kaže, da se je ta dotok usmerjal od vzhodne in severne strani, ne pa od južne. Kajti med novomeško kotlino in Belo krajino se je že v predslovenski dobi pa v časih

slovenskega naseljevanja širil gozdni pas, ki je bil mnogo širši in večji od današnjega in je v prvih stoletjih bivanja v novi domovini ločil v selitvenem, pa tudi političnem ozirju naseljence ob Krki od onih v današnji Beli krajini. Bela krajina od Kolpe pa do roba Gorjancev in kočevskih gora, »dežela onstran gore« (ultra montem), kakor so se izražali v srednjem veku na Kranjskem, je za časa slovenskega naseljevanja dobivala dotoke svojega prebivalstva od prekokolpske strani. V novomeškem okolišu pa se je prvotna slovenska naselitev, sprva v ekstenzivni meri, razprostrla do roba Gorjancev in velikih gozdov, ki na jugu ločujejo novomeško kotlino od Bele krajine. Skrajna južna točka naselitve je tukaj Mehovo z bližnjo okolico.¹

Nekoliko močnejši tok, še izza prve dobe slovenskega naseljevanja, se je usmeril ob Krki navzgor; proti jugu pa tudi tukaj ni prodril mnogo preko velikega kolena Krke v okolišu današnjih Dolenjskih Toplic. V smeri proti Suhi krajini je ekspanziji novomeškega naselitvenega toka zaprl pot gorski

in gozdnati rob, ki se med Sotesko in Prečno spušča v dolino Krke. V živem in tesnem naselitvenem stiku je pa novomeški okoliš povezan s severom, severovzhodom in severozahodom, od teh strani ni dobival le svojih kolonizacijskih tokov, marveč tudi oblike političnega oblikovanja v dobi, ki jo imenujemo srednji vek.

Kot marsikje drugod na slovenskih tleh je Slovenec tudi v novomeškem okolišu naselil najprej zemljo, ki jo je že pred njim pridobil kulturi prebivalec rimske in predrimske dobe. Vabila ga je k obdelavi, ki je bila lažja kot tam, kjer je bilo treba gozdove šele krčiti. Temu je lahko slediti, če primerjamo arheološki zemljevid novomeškega okoliša iz starega veka s selišči, ki jih moremo glede nastanka staviti v starejše slovenske čase. Skoraj povsod v bližini prometnih potov, najdišč, grobišč in gradišč iz pred-slovenskih časov naletimo na slovenska selišča, ki s svojimi imeni, poljsko razdelitvijo, oblikami vasi in še drugim pričajo, da jih je šteti med kraje sorazmerno stare slovenske naselitve.

Krajevno ime je navadno najstarejši vir za zgodovino vsakega po človeku naseljenega kraja. Kot drugod tudi v novomeškem okolišu. Mimo krajev, ki s svojim imenom govorijo o utrdbah ali ostankih predslovenskih in prvih slovenskih časov (na primer Gradec, Groblje), je šteti k starejšim slovenskim krajevnim imenom tudi v novomeškem okraju taka, ki nakazujejo obliko ali kakovost tal, na primer Grič, Kamnje, Kal, Mokro polje. Dalje spadajo med krajevna imena starejših plasti tudi taka, ki so v zvezi z drevjem in rastlinstvom (na primer Brezje, Cerovec, Češnjice, Gaberje, Hmeljnik, Hraštje, Orehek). Stara so tudi nekatera, vendar ne vsa krajevna imena po svetnikih (Šentjurje, Šmihel), pa na splošno imena krajev po vodah (Kamnica, Sušica, Težka voda, Toplica), oziroma po položaju in prehodu preko voda (Brod, Struga).

Ni in ne more biti namen, podati v tej razpravi zgodovinsko razčlenitev krajevnih imen novomeškega okraja. Ugotoviti nam je le končne izsledke takega raziskavanja, kolikor so potrebni za razumevanje naselitve prostora, v katerem je nastalo in leži, je živelo in živi Novo mesto. Ti nam kažejo, da je bil novomeški okraj naseljen že v starejši slovenski dobi vsaj v ekstenzivni meri v okviru meja, ki smo jih spredaj nakazali: do podnožja Gorjancev, do roba velikih gozdov na jugu in zahodu, medtem ko se proti severu, severozahodu in severovzhodu dru-

žijo imena starejšega slovenskega tipa v nepretrgani zvezi z enako tvorjenimi imeni v smereh proti Mirni peči in Trebnjem oziroma proti Beli cerkvi in Šentjerneju.

Le na eno vrsto krajevnih imen v novomeškem okraju bi hotel posebej opozoriti: prvič zato, ker so zanj posebno značilna in številna, a drugič, ker segajo po svojem nastanku že v dobo, ko nam postaja tudi politična zgodovina našega okraja jasnejša. Mislim na imena, tvorjena z besedo »vas«, tipa na primer Gotna vas. Krajevna imena tvorjena z »vas«, spadajo v dobo kolonizacije, ki je prehajala že od ekstenzivnosti v intenzivno naseljevanje dotodaj nenaseljenih predelov novomeškega okraja; kolikor moremo presoditi, poglavitno nekako v stoletja od XI. do XIII. Vendar je točen nastanek kraja in krajevnega imena te vrste navadno težko določiti.²

Po času nastajanja in načinu tvorbe moremo imena z »vas« vzporediti s krajevnimi imeni nemškega naselitvenega ozemlja, oblikovanimi s pridevkom »dorf«. Slovencem, kot kaže, tvorba krajevnih imen z »vas« ni bila v tisti meri domača kot Nemcem. Preiskava številnih krajevnih imen te vrste v novomeškem okraju kaže, da mnogi kraji, danes poimenovani s pridevkom »vas«, tega v starejših dobah niso imeli. Druga krajevna imena te vrste zopet kažejo, da jim je šele tuja pisarna dala obliko z »vas« oziroma pomenjenim »dorf«, medtem ko stare slovenske domače oblike pridevka »vas« oziroma »dorf« ne poznajo.³

Kljub temu pa preostane še velika skupina imen, ki so tako v svojih slovenskih kot nemških oblikah tvorjena z »vas« in se taka že v starejših znanih zapisih pojavljajo. Mimo imen te vrste, sestavljenih z osebnim imenom slovenskega ali krščanskega izvora (na primer Jurka vas, Jurna vas, Ivanja vas) imamo tudi skupino takih, ki v njih tiči germansko osebno ime. Nikakor pa ne smemo iz tega nujno sklepati, da je bila tista vas mogoče od Nemcev naseljena, ali da je bil ta, po katerem se vas imenuje, Nемец. Po politični zavladavi Nemcev se je dajanje nemških osebnih imen tudi med Slovenci silno razširilo, čeprav je tisti, ki ga je nosil, bil in ostal Slovenec. Če se torej Gotna vas tako imenuje prejkone po nekem Guotu ali Guoti, če ima Irča vas ime po nekem Geroltu, Regerja vas po nekem Rudigerju, Rumanja vas po nekem Rudmanu — to še daleč ne pomeni, da so bile to mogoče nemške naselbine, pač pa da so mogle nastati, oziroma da so dobile to svoje ime šele takrat, ko je s tujimi rodbinami in vplivom

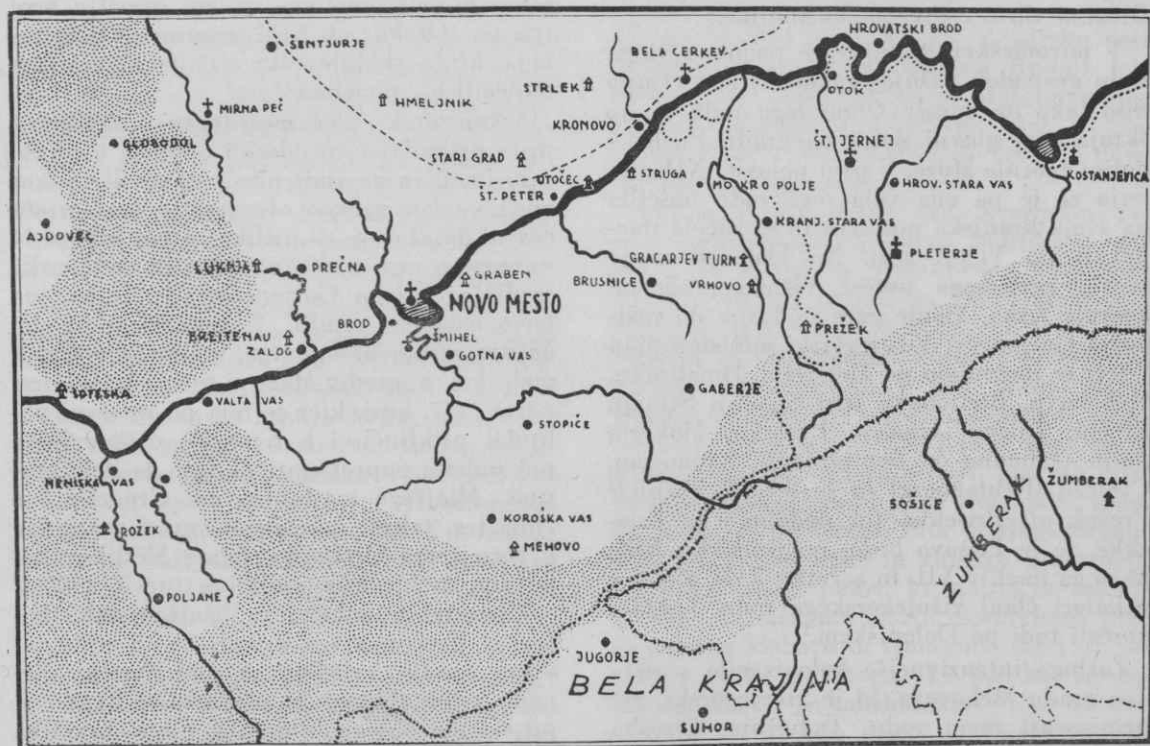
prišlo tudi pri nas v navado, imenovati sebe in druge s takimi imeni tujega izvora.⁴

Če na splošno premotrimo množino in oblike krajevnih imen novomeškega okoliša, kolikor moremo njim in krajem, z njimi poimenovanim, glede nastanka prisoditi relativno večjo starost, moremo reči, da je bil ta predel slovenske zemlje že v XII. in XIII. stoletju posejan z vasi in zaselki, ki se glede števila niso mnogo razlikovali od današnjega stanja. In vendar ni sredi tega sorazmerno gosto naseljenega in obljudenega sveta že takrat nastala ali stala tržna ali mestna naselbina, ki bi ji v tem predelu šle gospodarske in obrambne funkcije, kar bi glede na podobne razmere marsikje drugje mogli pričakovati. Vpogled v politično zgodovino našega okraja do omenjene in v omenjeni dobi nam bo, tako menim, mogel to do neke mere razložiti.

Kraji in krajevna imena, tvorjena z besedo »vas«, o katerih smo slišali, segajo po svojem nastanku v glavnem v dobo, ko se nam za zgodovino novomeškega okraja odpirajo tudi že drugi viri kot zgolj krajevnoimenski.

Segajo v čase, ko moremo v našem okolišu že ugotoviti obrise tistih političnih tvorb in delovanje sil, ki so postale kasneje v veliki meri odločilne za nastanek nove meščanske naselbine ob Krki.

Ta naselbina je nastala v bližini mejâ države, ki ji je novomeški okraj, hkrati z veliko večino slovenske zemlje, v visokem in poznem srednjem veku, pripadal. Okoliš Novega mesta je v času do XII. stoletja državno obmejno ozemlje. Vse do XII. stoletja je potekala vzhodna meja Kranjske, z njo državna meja proti Hrvatski, ob spodnji Krki približno do Kronovega in od tod proti jugovzhodu na najvišje vrhove Gorjancev, od teh pa v gozdovih, ki dele Belo krajino od novomeškega okoliša.⁵ Za potek nekdanje kranjsko-hrvatske meje v novomeškem odseku je značilna starejša označba današnje Stare vasi (imenovane tudi Gorenja Stara vas) jugozahodno od Šentjerneja: Kranjska Stara vas, pa današnje Dolenje vasi, vzhodno od Šentjerneja: Hrovaška Stara vas. Nekdanja politična državna meja med Kranjsko in Hrvatsko je pustila sled v Hrovaški in

Sl. 1. Novomeški okraj v srednjem veku

- del rimske ceste Emona - Siscia
- - - - - meja proti Hrvatski do XII. stoletja
- - - - - meja proti Hrvatski od XII. stoletja
- — — — — današnja meja med Slovenijo in Hrvatsko
- ⌈ ⌋ gradovi in plemiški dvorci v srednjem veku

- farne vasi v srednjem veku
- nekatere vasi
- ⊕ samostani
- v strnjem obsegu nenasekjeno ozemlje starejše slovenske dobe

Kranjski Stari vasi, od katerih je ena spadala politično pod Hrvatsko, druga pa pod Kranjsko.⁶ Označbo »krajina« je najti, kot drugod ob mejah starih krajin, tudi v novomeškem okolišju, ki je ležal ob politični meji nekdanje krajine Kranjske. Ime vasi Kronovo ob reki Krki sicer ni spravljeni v zvezo s krajino, gotovo je pa s tem nazivom v zvezi neki Chreyndorf iz 1589 v fari Beli cerkvi in neki Krainpach iz 1456 v šentjernejski fari.⁷ O zaselku Dreniku pri Velikih Brunicah je pa v srednjeveških virih povedano, da leži v Krajini.⁸

Ta v državnem oziru obmejni svet proti Hrvatski je tej na škodo začel v XII. stoletju premikati svoje politične meje proti vzhodu. Ob spodnji Krki se je ta akcija vojaškega, političnega in cerkvenega osvajanja vršila pod vodstvom rodu Spanheimov, ki so si, v teh predelih bogati zemljiški gospodje, ustvarili v Kostanjevici svoje upravno središče in imajo od 1254 v bližnji cisterci svojo pobožno ustanovo. Spanheimi so premaknili politične meje Kranjske na škodo Hrvatske od spodnje Krke na črto onstran Gorjancev, ki poteka, obsegajoča Žumberk, od spodnje Bregane do severovzhodno Metlike.⁹

V novomeškem okraju gre podobna vloga rodu gospodov *Višnjegorskih*. Ti se prvotno niso tako imenovali. Člani tega rodu imajo skrajno svoj glavni sedež na gradu Puchs v dolini zgornje Mure. V prvi polovici XII. stoletja se je pa ena veja tega rodu naselila na svoja kranjska posestva in se začela imenovati po Višnji gori. Na Dolenjskem je segala raztresena posest Višnjegorskih od zgornje Krke, Višnje gore in Litije do podnožja Gorjancev. Višnjegorski ministeriali in vitezi se imenujejo po Mehovem, Hmeljniku, Hohenavu, Breitenavu (pri Spodnji Straži), Prečni, Zalogu, Otočcu, Prežeku, Mokrem polju (zahodno od Šentjerneja), Kronovem, Čretežu (Reutenberg) in še drugih krajev.¹⁰ Prežek ali Prisekke (in podobno) je Prisekke, to je Prisovo brdo, po pridevku Pris, ki so ga imeli v XII. in začetku XIII. stoletja nekateri člani višnjegorskega rodu, lastniki posesti tudi po Dolenjskem.¹¹

Zaslugo intenzivnejše kolonizacije v okolišju gradu Mehovega, ki je višnjegorski, gre pripisovati temu rodu. Tamošnja Koroška vas ima, po mojem, ime po naseljencih, ki so prišli iz stare domovine rodu Puchs-Višnja gora, Štajerske ob zgornji Muri, ki so jo še do XV. stoletja šteli v političnem pomenu h Koroški.¹² Gospodje iz Kronovega, vitezi Puchs-Višnjegorski, imajo v začetku XIII. stoletja posest tako ob dolenjski Krki kot

ob zgornještajerski Muri.¹³ Do XII. stoletja moramo torej do neke mere računati z dotokom viteštva, mogoče v manjšem obsegu tudi podeželskega prebivalstva, z Zgornje Štajerske, ki je bila takrat deloma še slovenska, na zemljo Višnjegorskih ob Krki in pod Gorjanci.

Višnjegorskim gre glavna zasluga, da so se v XII. stoletju pomaknile politične in za temi tudi cerkvene meje Kranjske preko Gorjancev v današnjo Belo krajino. Novomeški okraj je Višnjegorskim izhodna pokrajina za njihovo ekspanzijo preko Gorjancev v Belo krajino. Obmejno Mehovo je ena glavnih njihovih utrjenih postojank, grad, ki mu je v XII. in XIII. stoletju namenjena vloga takó obmejne obrambne točke kot izhodišča za prekogorjansko ofenzivo.¹⁴

Spanheimi, ki jim je v XII. in XIII. stoletju šla vloga osvajalcev, usmerjenih preko severnih Gorjancev — podobno kot Višnjegorskim ob istem času preko južnih — so si ustvarili v *Kostanjevici* ob Krki svoje tržišče in meščansko naselbino. Škof iz bavarskega Freisinga, Višnjegorskim zemljiški sosed na severu okoli Bele cerkve, Šmarjete in Škocjana, je tudi imel na svojem ozemlju svoj trg, na »*Otoku*« ob Krki severno od Šentjerneja, ki ga srednjeveški viri imenujejo Guttenwerd ali podobno.¹⁵

Višnjegorski take meščanske naselbine v njim pripadajočem odseku ozemlja ob Krki niso imeli in ga tudi niso ustanovili. Kakor da jim zagon njihove ofenzive preko Gorjancev ni dajal časa ali prilike za kaj takega in so nemara raje mislili na tržna in meščanska središča onstran Gorjancev, v politično novo osvojeni zemlji. V času sicer že, ko Višnjegorskih ni bilo več, se imenuje Črnomelj kot h gradu Mehovo pripadajoči trg, prvič 1277, kraj, kjer je bila po izvršeni politični priključitvi h Kranjski ustanovljena pol stoletja poprej matična fara za Belo krajino. Mlajšega nastanka od Črnomlja je Novi trg, takrat tako imenovan v nasprotju k starejšemu Črnomlju, danes Metlika imenovana meščanska naselbina (prvič 1500).¹⁶

Mimo teh Spanheimov, Višnjegorskih, škofov iz Freisinga ter drugih in od njih odvisne zemlje, naseljene s podrejenimi plemiči, vitezi, hlapci in podložnimi kmeti, je po svojem obsegu bila sorazmerno nevelika zemlja svobodnih, pa bodisi da so ti bili plemiškega ali kmečkega stanu. Ni pa manjkalo tudi okoli Novega mesta naslednikov staroslovenskega privilegiranege stanu, kosezov ali kasazov imenovanih. Najdemo jih še globoko v srednji vek v Goriški vasi pri Mirni peči, dalje tik današnjega mesta, po-

tem v Dolenjem Kronovem ob Krki ter v vaseh Orehovici, Vrhpolju in Hrastju pod Prežekom ob vznožju Gorjancev.¹⁷

Tako je bil torej novomeški okraj vse do XII. stoletja državno obmejno ozemlje, a tudi še v naslednjih stoletjih mu gre pomembna vloga pri razširitvi državnih meja preko Gorjancev v Belo krajino. Poleg svetnih meja je omeniti še cerkvene. Krka pri Novem mestu je bila meja med mirnopoško in šmihelsko prafaro. Krka od Šentpetra navzdol pa med šentjernejsko in belocerkevsko. Vendar kak trg ali mesto ob in v bližini teh meja, notranjih in zunanjih, vse do druge polovice XIV. stoletja ni nastal. Šele takrat so v novomeškem prostoru potekajoče meje in interesi mejašev postali pomembni in soodločujoči faktorji pri nastanku nove meščanske naselbine ob Krki.

V drugi polovici XIII. stoletja je postal glavni naslednik zemljiških gospodov v novomeškem okolišu, potem ko so vsi omenjeni Višnjegorski, Spanheimi in drugi po vrsti izumrli, rod *grofov iz Gorice*. Ta je takrat že razpadal v dve veji, v ono ožjih goriških grofov, ki so bili deželni gospodje v Gorici in delu Istre ter Krasa, ter v vejo grofov goriško-tirolskih, ki je od 1279 imela od nemških kraljev v zastavo Kranjsko s Slovensko krajino; nje člani so tedaj tudi vojvode koroski. V novomeškem okolišu prevladuje posest prvo imenovane veje, torej ožje goriške. Gospostva Šumberk, Žužemberk, Soteska, Hmeljnik in Mehovo so v drugi polovici XIII. in v prvi polovici XIV. stoletja goriška.¹⁸

Največji protivniki politične oblasti in zemljiškega gospostva Goriških obeh vej so bili *Habsburžani*. Do leta 1335 bi mogli tekmujočo oblast obeh mogočnih rodov označiti glede na slovensko zemljo še kot neke vrste habsburško-goriško ravnovesje. Ko pa je tega leta izumrla tirolsko-goriška veja Goriških v moškem rodu, so nasledili Habsburžani njeno politično gospostvo na Kranjskem, kmalu pa tudi naskočili dolensko zemljiško posest še preživeli goriške veje. Poskus iz leta 1338, polastiti se je že tedaj, se sicer ni posrečil, toda zaradi tega Habsburžani svojega prizadevanja in naporov niso opustili.¹⁹ Včlenili so jih v stremljenja, ki so značilna za habsburško politiko na slovenskih tleh v XIV. stoletju: doseči preko naših tal dostop do morja. Člen v verigi te politike je *ustanovitev Novega mesta* leta 1365 po enem najvnetejših zastopnikov omenjene habsburške politike v XIV. stoletju, vojvodi Rudolfu IV.

Z vključitvijo Kranjske 1335. leta so se Habsburžani ob kraških prehodih na razda-

ljo 40 do 50 km zračne črte približali morju. Vse njihovo prizadevanje v naslednjih desetletjih gre za tem, kako prodreti kraško pregrado, ki jim je še zapirala pot do Tržaškega zaliva in Kvarnera. V dosego tega cilja, za politično osvojitve, obvladanje prometnih potov in gospodarsko penetracijo ob njih, je bilo treba uravnati primerno politiko proti gospodom, ki so takrat na jugu Kranjske in na Krasu imeli še odločujočo besedo. Med njimi je bil tudi goriški grof.

Pregrado, ki je Habsburžanom na jugu Kranjske in na Krasu še zapirala pot do morja, začno ti sredi XIV. stoletja rušiti z veliko doslednostjo. Postojanka za postojanko pripade Habsburžanom. S posebnim uspehom je to politiko vodil vojvoda *Rudolf IV.* (1358—1365). Na kraških prehodih je pridobival z veliko doslednostjo postojanke in pristaše. Turjaški se mu predajo in sprejmejo od Rudolfa oglejski fevd Nadlišek ob starem potu, ki je vodil iz ljubljanske kotline na Kras. Ob njem pride nekako ob istem času pod Habsburžane tudi Postojna. Od oglejskega patriarha je v koprivniškem miru leta 1362 dobil Rudolf vse fevde patriarhata na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, v Slovenski krajini in na Krasu. Z istrsko vejo goriških grofov je pa sklenil Rudolf leta 1364 dedno pogodbo, ki je Habsburžanom obetala nasledstvo v goriški Istri, v Slovenski krajini in v Metliki, do česar je deset let zatem (1374) tudi prišlo.²⁰

Deželnoknežjo oblast nad Kranjsko, posest, pridobljeno s smotrno politiko prodiranja na morje, in pričakovano nasledstvo obsežne goriške posesti na Dolenskem in v Beli krajini je morala habsburška oblast tudi vojaško in gospodarsko osvojiti in svojemu gospostvu zagotoviti. V tem vidim glavni pomen ustanovitve nove meščanske naselbine ob Krki leta 1365. Razen tega je ta nastala na meji tedanjih dveh glavnih zemljiškoposestnih kompleksov Dolenske, habsburškega in goriškega. Bila je Habsburžanu sredstvo gospodarske in vojaške penetracije na enem izmed potov, ki vodijo iz zaledja k toliko zaželenemu morju, postavljena pred še goriška Mehovo in Hmeljnik, torej na rob zemlje grofa goriškega, ki pa bo že čez kratko desetletje habsburška.

Toda ali ni bilo druge meščanske naselbine v tem delu Dolenske, ki bi bila utegnila opravljati naloge, namenjene Novemu mestu? Freisinški trg Otok ali Gutenwerd ob Krki je v razpadanju. Nekdaj španheimska Kostanjevica ni nikdar opravljala oziroma mogla opravljati tistih nalog, ki so jih ji njeni ustanovitelji namenili. Potrebno je bilo torej

novo gospodarsko središče in utrjeno vojaško oporišče više zgoraj ob Krki, ki naj bi kot konkurenčna habsburška postojanka pritegnila nase tudi promet iz že obstoječih goriških trgov v »Metliki«: Novega trga (danes mesto Metlika) in Črnomlja, obvladala pota od tam in tja ter takó pripravljala politično pripadnost še goriškega dela Dolenjske in Bele krajine Habsburžanom.

S tem smo se približali v literaturi že obravnavanemu vprašanju, kaj je bilo prej na mestu današnjega Novega mesta, ali je to nova meščanska naselbina, nastala, kot pravi pravnozgodovinsko izražanje, »na zeleni trati« ali »iz divjega korena«, ali pa navezuje na neko že od prej tamkaj obstoječe tržišče ali selišče.

Vse kaže, da je verjeti poročilu stiškega kronista Pavla Puelja, ki pravi v svoji kroniki iz leta 1719, da je leta 1365 prejel stiški opat od avstrijskega vojvode Rudolfa IV. nekaj posestev v zamenjavo »za kraj Gradec ali vas, kjer je sedaj Novo mesto«. ²¹ Stiška posest na mestu in v bližnjem okolišu današnjega Novega mesta se da v virih tudi sicer dokazati. ²² Vojvoda Rudolf si je za ustanovitev nove meščanske naselbine priskrbel torej zemljo od cerkvenega gospoda, kar je bilo nemara laže, kakor dobiti jo od svetnega zemljiškega gospoda.

Novo mesto torej ni nastalo na ozemlju, ki bi bilo do takrat nenaseljeno, po drugi strani pa tudi ne, kot mnoga naših mest, na mestu ali v neposredni bližini kraja, kjer se je že prej trgovalo in kjer je že bilo neko tržišče. Novo mesto je ustanovljeno neposredno kot meščanska naselbina, brez predhodnega trga kakršnekoli vrste, o katerem bi vedeli, a to na kraju onod že od poprej obstoječe vasi z značilnim imenom Gradec.

To ime novomeškega predhodnika, Gradca, je vredno pozornosti. Takih mest, ki so nastala na mestu ali v bližini nekega gradca in celo prevzela ime Gradec, s čimer nam je razumeti utrjen prostor zgodnje slovenske dobe, in včasih po njem imenovano tamkaj nastalo naselbino, poznamo več. Naj omenim Slovenj Gradec, ki je nastal pod staroslovenskim gradcem in v bližini starega tržišča pod goro sv. Pankracija; navedem naj zagrebški Grič, kar je nastalo iz Gradec, današnji zagrebški Gornji grad; omenim naj glavno mesto Štajerske ali Nemški Gradec, ki ima tudi ime po nekdanji slovenski utrjeni postojanki na grajskem griču. Taki staroslovenski gradci so pa glede svojega položaja in nastanka vezani zopet prav pogostokrat na še starejša gradišča. Tudi za nastanek slovenskega srednjeveškega mesta na

mestu ali tik gradišča, oziroma ob vaseh, po teh imenovanih, imamo primere. Brežice so nastale ob vasi z imenom Gradišče, ki pa se je z današnjim mestom povsem spojila; Ljubljana je nastala ob gradišču iz rimskih časov; kar ob dveh gradiščih pa gorenjska Radovljica. ²³

Že ime Gradec govori za nekaj utrjenega. Zavarovan položaj na polotoku, ki ga od treh strani obdaja voda, je bil za tak staroslovenski gradec kot ustvarjen. Upravičena je domneva, da ga je iskati na višinah današnjega Kapiteljskega hriba. Jedro nove meščanske naselbine je pa nastalo ob tem gradcu na vrhu, nekoliko vstran od njega. Seveda je meščanska naselbina stari Gradec vključila v svoj obseg in ga v taki meri preraščala, da mu je celo zatrla ime. Podobno je Slovenj Gradec nastal ob gradcu, toda tako daleč stran od njega, da se z njim spojiti ni mogel. Z Novim mestom bi najraje primerjal srednjeveške Brežice, kjer je mesto vključilo vas Gradišče, ob kateri je nastalo, v svoj obseg v taki meri, da je, kot pri novomeškem gradcu, starejše vaško ime povsem izginilo iz spomina. Podoben geografski položaj kot Novo mesto ima belokranjski Gradec; kot Novo mesto v zavoj Krke tako je belokranjski kraj, ki pa mu je staro značilno ime ostalo, položen v zavoj Lahinje.

Novo mesto ni torej, kar se obrambne funkcije tiče, brez tradicije. Ta je celo kaj stara, saj kaže ime gradec, da sega že v zgodnjo slovensko dobo. Prekinjena za stoletja, je ta obrambna funkcija zaživela zopet ob ustanovitvi mesta, ki so ga začeli imenovati »novoc«.

Mimo kolonizatoričnih, političnih in obrambnih so pa bili še gospodarski in prometni razlogi odločilni za nastanek nove meščanske naselbine ob Krki. Mimo podolžnega pota ob reki, ki je pustil svojo sled v zgodovini kolonizacije, je poudariti še transverzalno smer, ki Krko prečka. Kaže, da je taka pot vodila preko Krke v novomeškem prostoru že pred ustanovitvijo Novega mesta, vendar ne točno na prostoru današnjega mesta, marveč nekoliko nad njim, pri Brodu, kjer je prehod preko reke družil pota iz obeh prafara, razmejenih po Krki. mirnopeške in šmihelske. Vasica in prehod Brod nad Novim mestom se kmalu po ustanovitvi mesta imenujeta v virih tudi Stari brod, pač v razliko k »Novemu brodu«, ki je po ustanovitvi nove meščanske naselbine in zavoljo prisilnih cestnih smeri od ustanovitelja določenih nujno moral nastati tik ob Novem mestu. ²⁴ Novo mesto je torej prevzelo, z majhno premaknitvijo, tudi križišče potov,

ki naj bi po namerah njegovega ustanovitelja usmerjala odslej promet in trgovce iz Hrvatske preko mesta ob Krki notri v Kranjsko in do morja in seveda tudi v nasprotno smer.

Tako je torej Novo mesto *ново* le do neke mere. Novo ni po načinu, kako se je naslono na neko prejšnjo vas z značilnim imenom Gradec; meščanske naselbine s tako tradicijo poznamo tudi drugod. Pač pa je Novo mesto novo, se po tem razlikuje od mnogih slovenskih mest in se je kot tako tudi vtisnilo v spomin sočasnikom njegove ustanovitve, da nimamo pri njem dokaznega tržišča pred nastankom mesta samega, da se to mesto pojavi naenkrat kot kraj, s tržnimi, sodnimi in drugimi pravicami po ustanovnem pismu obdarjen, v katerega je, kot kaže, zaukazal razvoju mest in meščanstva naklonjeni ustanovitelj po svoji vladarski volji zbirati in naseljevati prebivalstvo, kraj, ki ga je s trdno obmejenim pomirjem ločil izpod oblasti deželskega sodnika in podredil mestnemu sodniku.²⁵ Od kod je bilo to novo prebivalstvo in kakšne so bile v podrobnostih njegove pravice in dolžnosti, o tem razpravljati pa sega že izven okvira te razprave, ki ji je bil v prvi vrsti namen, pokazati na kolonizatorične, politične, obrambne in gospodarske pogoje, ki so bili odločilni, da je ob reki Krki zrastle v drugi polovici XIV. stoletja nova meščanska naselbina.

OPOMBE

1. Moja Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, 34, in Glasnik Muzejskega društva, 18 (1937), 48. — 2. V kostanjevškem urbarju iz ok. 1552–50 (f 10 v Narod. in univ. biblioteki v Lj.) je naštet nekí Chrentzlinzdorf. 1551 se omenja Sand Goergen (to je vas Sentjurje pri Mirni peči) z lego pri nekem Chraenczleinsdorf (listina v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu). Pred 13. avgustom 1250 je pa neki Otto Crencaal dal Stični dve kmetiji pri Hmeljniku (Schumi, Urkundenbuch, II, 135). Po tem Crencazelu ima vas mogoče ime in je nemara Hmeljčič, Sentjurju sosedna vas, ki se s tem imenom v srednjeveških virih sicer ne omenja. — 3. Primeri: Goriška vas pri Mirni peči 1582: czu den Puheln (listina v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu); Mačkovec 1490: Kaczendorff (listina prav tam); Kamnje pri Hmeljniku 1420: Staindorff (Mitt. des Musealvereins f. Krain, XX, 186); Grčevje 1477: Gertzendorff; Skrjanče 1477: Lerchendorff; Loška vas 1477: Sand Martin in der Aw (deželnoknežji urbar za Kranjsko iz 1477 v Drž. arhivu na Dunaju, f. 38, 38', 39, 51, rokopis Bl. 518). — 4. Navajam prvo po času znano mi navedbo v virih: Gottendorff 1436 (celjske fevdne

knjige, kod. Bl. 513 v Drž. arhivu na Dunaju, f. 20' in f. 85'); Geresdorff 1477 (urbar kot pri op. 3); Rüdigersdorf 1589 (listina v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu); Pudmansdorff! 1424 (listina prav tam). — 5. L. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, v Erläuterungen zum historischen Atlas der österr. Alpenländer, I/4, 351. — 6. Moja izvajanja v Glasniku Muzej. društva, X (1929), 51. — 7. Za Kronovo = Krainau: Hauptmann, Erläuterungen, 369; drugače Kelemina v Glasniku Muzej. društva, 18 (1937), 139. — Chreyndorf, listina 1389 v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu; Kreyndorff 1459 febr. 12 (listina v Drž. arhivu v Ljubljani); Krainpach... in sannd Bartholome pharr 1436 (celjske fevdne knjige, fol. 79, kot pri op. 4), mogoče Cadreški potok, ki teče skozi Kranjsko Staro vas? — 8. In der Krain bei Dremnig 1436 (celjske fevdne knjige, fol. 120, kot zgoraj pri op. 4). — 9. Hauptmann, Erläuterungen, 406. — 10. Hohenau pri Prežeku (L. Hauptmann o višnjegorskih ministerialih in kraju Hohenau: Erläuterungen, 396, 397). — Ok. 1180 višnjegorski ministeriali v: Priseche (Prežek), Hohenowe, Prekan (Pročna), Prancevege (Breitenau) in Solch (Zalog), Gradivo za zgod. Slovencev, IV, 637. — 1254 se omenjajo med tistimi, ki so bili »de familia et domo quondam nobilis comitis Albrehti de Weihselberch et nobilis viri dicit Preis« in ki so tedaj prešli na freisinskega škofa, gospodje iz Creteža, Otočca, Mokrega polja, Prežeka, Otoka (Gutenwerde), ter dalje (parantela illa que sumpsit originem de genere illorum qui dicuntur Chauzer« in »parentela que est de genere illorum de Preutenowe« (Fontes rer. Austr., II. Abt., zv. 51, str. 170, 171). — Hohenaw 1506 in 1507 freisinski (Fontes rer. Austr., II. Abt., zvez. 55, str. 24, 59). — 11. Posest: Gradivo, IV, 150, 211, 312. — (Albertus de) Priseche prvič okoli 1180 v neki listini Henrika Prisa, pač tega ministerial (Gradivo, IV, 637). — Prim. tudi L. Hauptmann v Radu jugoslav. akademije, knjiga 250, str. 238 in 239. — 12. Glasnik Muzej. društva, 1937, 46, 47. — 13. Gradivo, V, 177, 291, 379. — 14. Gradivo, IV, 921; V, 775. — L. Hauptmann, Erläuterungen, 396, 406. — 15. F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 10. — 16. F. Schumi, Archiv für Heimatkunde, I, 239; II, 245; Gradivo, V, 486. — 17. V štirih listinah kapiteljskega arhiva v Novem mestu (1423, 1428) meja pri Novem mestu »von dem kases vnczt auf Bodyn«, »a kases usque ad Wodyn«. — »Edlingtumb zu Kraste (celjske fevdne knjige 1436, fol. 31, kot zgoraj v op. 4). — Mitteilungen des Musealvereins für Krain, 14 (1901), 58, 60, 70. — L. Hauptmann v Zborniku kralja Tomislava (Zagreb 1925), 501, 502. — 18. L. Hauptmann, Erläuterungen, 439. — 19. Johannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum, ed Schneider, II, 181, 204. — Rubeis, Monumenta eccl. Aquilejensis, stolpec 871. — 20. Wl. Levec v Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 19 (1898), 261; M. Wutte, prav tam, 38 (1918), 292 dalje; Hauptmann, Erläuterungen, 436 do 437, 459. — 21. Puzel, Idiographia... monasterii Sitticensis (rokopis Drž. arhiva v Ljubljani). — 22. Stiška posest pri Soteski ob Krki, v Meniški vasi (ki ima po stiških menihih ime), Dolenjskih Toplicah, Malenski in Ivanji vasi pri Mirni peči (Kos v Glasniku Muzej. društva, 1937, 44, 45, 48, 50). — Stiška posest v Zdinji vasi 1252 (Schumi, Urkundenbuch, II, 157), Kamnici okoli 1400 (Mitteilungen des Musealvereins f. Krain, II, 21) in 1352 v nekem Muenichhof (Glasnik Muzej. društva, 1937, 139). — Stiško posest v Ločni (1277), Bršljinu (1330–32) in Kamnici (1349) omenja po Puclju Hitzinger (Mitteilungen des Histor. Vereins f. Krain, 1859, 4). — 23. Slovenj Gradec: H. Pirchegger, Geschichte der Steiermark, I, 45, 381. — Zagrebški Gradec: prim. Vl. Mažuranič, Prinosi za hrv. pravnopovj. rječnik, 345, 352; P. Skok, Toponomastički prilozii, Casopis za slov. jezik, književnost in zgodovino, 7 (1928), 4, 13 dalje. — Nemški Gradec: F. Popelka, Geschichte der Stadt Graz, I. — Brežice: M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, I, 26. — Radovljica: rokopisna razprava H. Uršiča o začetkih in razvoju mesta. — Prim. M. Kos, Gradišče in Gradec v slovenskem srednjem veku, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 22 (1941), 116 dalje. — 24. An dem Altenfurt in Honigstainer phaar bei Grublach, 1436, 1444 (celjske fevdne knjige, fol. 65', 112, kot pri op. 4) Kasneje le Furt ali Vrfart. — 25. O tem deloma I. Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, 9 dalje in tam objavljena ustanovna listina po prepisu iz 1602 (str. 509); F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, str. 12 (ter na nekaterih drugih mestih te razprave).

ROMANSKA ARHITEKTURA V PREKMURJU

MARIJAN ZADNIKAR

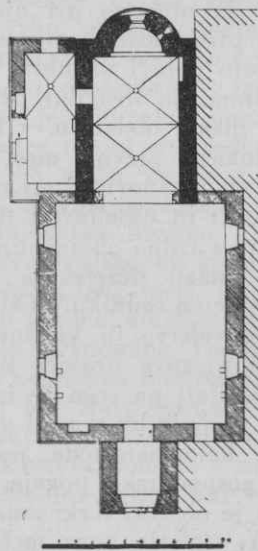
Kakor je podoba slovenske zemlje v vseh pogledih kaj pisana in raznolika, pa naj gre za naravo ali človeka na njej z vsemi njegovimi posebnostmi, tako nima tudi umetnost, ki je stoletja nastajala na tej zemlji in se nam v svojih spomenikih ohranila do danes, enotnega obraza. Podobno kot je slovenski zemljevid razpet med mediteranskim Krasom, srednjeevropskimi Alpami, Panonskim nižavjem in obronki dinarskega gorstva, prav tako si v umetnosti mediteranski jug in za nas srednjeevropski sever podajata roke prav preko našega ozemlja. Če se omejimo na arhitekturne značilnosti, ki so v provincialnem gradivu, kakršnemu pripada večidel vsa naša historična arhitektura, še prav posebno odvisne od pogojev tal in povezane s pokrajino, so te razlike morda še najbolj opazne. Če se v Primorju skrbno iz kamna zidana stavba, ki je v svoji kubičnosti elementarno plastično občutena in pokrita s skrilami ali s položno korčasto streho, kar nerazdružno spaja s kršno površino tal, se nasprotno v alpskem svetu skodlasta strma streha ali streha, pokrita z mahovitim skrilovjem, spet bolje prilega gozdnatim pokrajinam, v katerih se ometana, manj skrbna kamnita gradnja dobro veže z vedno večjo uporabo lesa in lesenih konstrukcij.

Če bi prenesli to dvopolnost naše umetnosti sedaj na spomenike romanske arhitekture, ki so priče gradbene dejavnosti pri nas v visokem srednjem veku in hkrati tudi najstarejši ostanki vsega srednjeveškega stavbarstva, bi nam ti nakazano dvojnost tudi za

Sl. 5. Cerkev v Domanjševcih od jugovzhoda

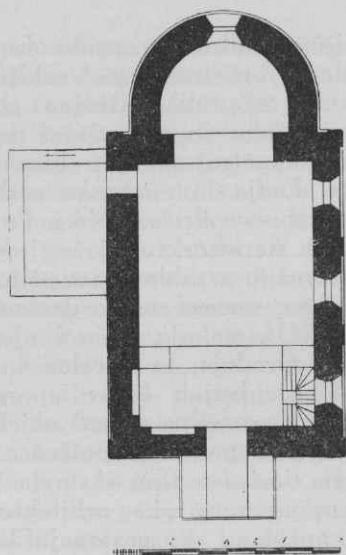
svoj čas in za svojo stroko umetnostnega snovanja ponovno potrdili. Kot glasnik mediteranskega juga s svojim posrednim izhodiščem v Istri bi se po eni strani pokazala popolnoma svojska skupina majhnih podeželskih cerkvic, ki skrivajo obokan prostor za oltar v povečani debelini vzhodne stene na zunaj enotnega pravokotnika in ki segajo od skrajnih slovenskih istrskih meja pri Za-

Sl. 1. Tloris cerkve v Turnišču

nigradu v koprskem zaledju proti severu preko Vipavskega po dolini Soče navzgor prav pod vznožje alpskega Krna, kjer je Koseč najbolj proti severu pomaknjen primer tega arhitekturnega tipa že v zgodnjegotski izvedbi. Nasprotno pa prihaja s severa po posredovanju Koroške na jugoslovansko slovensko ozemlje, lahko bi rekli, diametralno nasprotni tip romanske arhitekture v obliki cerkve z vzhodnim zvonikom nad kvadratnim prezbiterijem, ki zajame gozdne predele zahodne Štajerske in se po Mislinjski dolini preko Celjske kotline le toliko zajé proti jugu, da doseže pri Radečah dolino Save.

Med obe opisani skrajnosti, katerih vsaka ima svoje nasprotno izhodišče in zaključen geografski teritorij, pa posegajo drugi tipi romanske cerkvene arhitekture od evropsko pomembnih velikih samostanskih bazilik in srednjeevropskih triladijskih župnih cerkva do malih podružnic, ki se s kvadratnimi prezbiteriji pretežno uveljavljajo v severni polovici Slovenije na bivšem Štajerskem,

Sl. 2. Tloris cerkve v Domanjševcih

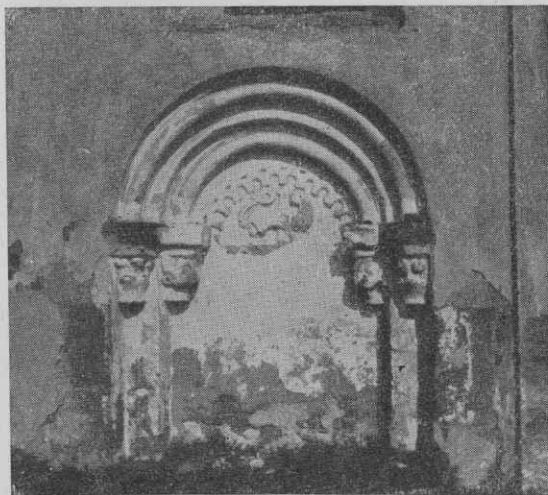
medtem ko so polkrožne apside pretežno nazwane na Kranjsko.

V tej luči bi si prekmurskih spomenikov po tipu ne upali strogo opredeliti. Čeprav kot izrazito panonska zemlja Prekmurje z našim južnim, mediteranskim polom v umetnosti vsaj direktno gotovo nima nič skupnega v romanski dobi, bi njegove spomenike po drugi strani spet težko pripisali izraziti severni komponenti naše umetnostne preteklosti. Če pa se podobno kot poprej ozremo na gradbeni material, ki je tu skoraj dosledno v tem času opeka, bi jih upravičeno lahko označili s posebno »prekmursko skupino«. V mislih imam namreč tri ali štiri spomenike, ki so se od svojčas nedvomno številnejših ohranili do naših dni v taki obliki, da jih lahko pripišemo romanskemu slogu, ali pa vsaj od njega povzročenim odmevom. K prvim spadajo cerkve oziroma kapele na Selu pri Prosenjakovcih, v Domanjševcih in stara cerkev v Turnišču, medtem ko je od stare soboške cerkve ohranjeni vzhodni del zanimiv primer takega romanskega »odmeva«.

Zgodovinske razmere Prekmurja vsaj za visoki srednji vek niso tako poznane kot na primer za Koroško ali za druge slovenske pokrajine. Ko so po propadu Kocljeve panonske kneževine po letu 874 v deželi zopet zagospodarili Nemci, je tudi med panonskimi Slovenci Metodovo slovansko cerkev spet zamenjala delavnost bavarske cerkvene organizacije. V tako stanje posežejo ob koncu IX. stoletja madžarski navali, ki tudi na tem ozemlju uničijo cerkveno organizacijo, in z njo propade tudi vsa dotedanja cerkvena arhitektura. Čeprav so se po bitki na

Leškem polju leta 955 Madžari morali postopoma umikati proti vzhodu, je vendar trajalo še dobrih 200 let, da so jih salzburški ministeriali, ptujski gospodje, pregnali iz okolice Velike Nedelje in postopoma še naprej proti vzhodu, medtem ko je Prekmurje od takrat pa vse do leta 1918 ostalo pod ogrsko krono. Zato je naravno, da se je tu umetnost pod drugačnimi vplivi kot v drugih slovenskih pokrajinah vse drugače razvijala. Pobude zanjo prihajajo od severa in vzhoda in v tem okolju se po pokristjanjenju Madžarov v času Štefana Svetega okrog leta 1000 prične razvijati tudi romanska cerkvena arhitektura. Pisani zgodovinski viri poročajo o obstoju župnij in torej s tem v zvezi posredno o eksistenci cerkva že od XI. stoletja dalje. Tako je kralj Štefan I. določil, naj po deset in deset vasi skupaj pozida cerkev,¹ kar je gotovo zadelo tudi naše Prekmurje. V zagrebškem prekmurskem arhidiakonatu se leta 1354 naštevajo 23 župnij, od katerih jih je vsaj nekaj v mejah Prekmurja in so njih cerkve verjetno morale nastati vsaj že v XIII. stoletju, to je še v romanski dobi, če se tega leta imenujejo že župnije.² Leta 1212 je daroval Andrej II. vitezom božjega groba neobljuden okoliš Cankove, kjer so si nedvomno postavili tudi cerkev.³ Leta 1208 se omenja cerkev sv. Benedikta v sedanjih Kančovcih in cerkev sv. Vavla na ozemlju posestva Lendava.⁴ Murska Sobota je dobila cerkev v smislu vizitacijskega poročila iz leta 1698 že leta 1071.⁵ in še za župnika F. Hülla (1827—1880) je bila menda na zunanji južni steni cerkve vidna letnica 1252.⁶

Že ti bolj ali manj verjetni zgodovinski podatki pričajo o več cerkvah, ki so nastale

Sl. 4. Romanski portal na cerkvi v Domanjševcih iz XIII. stoletja

pred letom 1500 in jih moremo zato na tem ozemlju še prištevati med arhitekturo romanskega sloga. Do danes pa se je spomenikov iz tega časa ohranilo le majhno število in nam morajo zato prav oni služiti kot predmetni zgodovinski vir, po katerem si moremo vsaj približno ustvariti sliko o romanski arhitekturi v našem Prekmurju.

Stara cerkev v Turnišču je kot kulturni spomenik posebno s freskami menda od vseh najbolj popularna. V sedanji obliki je nastala iz romanske kapele, ki je ohranjena v njenem vzhodnem delu, z njeno povečavo proti zahodu v XIV. stoletju. Prvotno je torej obsegala manjšo pravokotno ladjo (8.10 × 5.30), ki je bila ravno krita, in polkrožno apsido na vzhodu, obokano s polkupolo, ki je z ladjo vred danes porabljena v predelani obliki za prezbitერიj gotizirane stavbe (v tlorisu črno). Na zunanjščini je bila apsida okrašena s petimi slepimi arkadami, ki so segale od podzidka skoraj do strehe in se je vsaka od njih dvakrat stopničasto poglobila v steno, zgoraj pa je bila zaključena že z zlomljenim lokom. V skrajni južni in verjetno tudi v srednji arkadi je bilo vrezano v steno ozko pokončno okence z rahlo šilastim vrhom. Po polkrožni talni ploskvi apsida in z motivom stopničastega poglobljanja njenih dekorativnih arkad je bila stavba tipično romanska. Z istim stilnim občutjem se dobro sklada tudi notranjščina, kjer uvede apsido podobno pravokotno stopničasto vrezan žleb. Ob prehodu v polkupolo poteka v apsidalni steni vodoraven opečni zidec, sestavljen iz pravokotne in polkrožno posnete palice, kakršnega bomo srečali tudi v Selu. Gotika je v XIV. stoletju izvršila formalno gotizacijo s tem, da

je na zunanjščini polkrožno apsido obsekala do nepravilnega tristranskega zaključka, prebila v njeni osi veliko dvojno gotsko okno s krogovičjem in v povišani apsidi njeno polkupolo znotraj navzgor obrezala do šilaste oblike. Ladja te romanske cerkvice je dobila dva rebrasta križna oboka. Po opisanih momentih stare cerkve, kjer se romanski elementi družijo z rahlo šilastimi loki in arkadah in oknu, smemo stavbo datirati na splošno že v XIII. stoletje, a še v njegovo prvo polovico. Gradnja, ki v celoti in posebno še v konstrukcijah lokov uporablja opeko, je posebno značilna za naš objekt in se le v manjši meri poslužuje peščenca.

Po osnovnem tlorisnem tipu se stavba sicer uvršča v skupino romanske arhitekture s polkrožnimi apsidami, ki nastopajo kakor tudi drugod po Evropi po vsem slovenskem ozemlju in se najbolj zgostijo na Kranjskem, vendar je z načinom gradnje in posebno še po opisanih dekorativnih posebnostih med njimi popolnoma osamljena. Vse kaže, da je treba vzore zanjo iskati nekje vzhodno od nje v drugih spomenikih panonske romanske arhitekture, ki pa so — kadar gre za manjše stavbe, kakršna je tudi turniška — v zadevni literaturi slabo prikazani.

Po tlorisu je turniški romanski cerkvi sorodna kapela v Domanjševcih na Goričkem nad dolino Krčice. Pravilno proti vzhodu orientirana stavba meri v ladji 9 × 6.20 m in se odpira na vzhodu skozi slavolok v polkrožno apsido, na zahodu pa ima sredi fasadne stene kvadratičen zvonik. Sedanja zunanjščina ima z lizenami razdeljene ladijske stene in opečni zobčasti podstrešni venec ter nova psevdogotska okna, kar je vse plod obnove iz leta 1872, ko je bila vsa stavba zaradi naprave novega ostrešja nekoliko povišana, apsida dozidana do višine ladje in tlak v cerkvi dvignjen, ker so prej v ladjo vodile tri stopnice. Pod novim ometom je ponekod viden stari omet, ki je apnen in pomešan z glino ter tako tenak, da je čutiti skozenj strukturo dosledno opečne gradnje. Opečni talni zidec je završen četrtkrožno in spodaj pravokotno odrezan. V tej obliki je podoben podzidku v Turnišču in ga bomo spet srečali na Selu. Pod novim oknom v osi apsida je zazidan spodnji del prvotnega okenca, ki je zunaj široko 57 cm in po romanskem načinu poševno vrezano v steno. Po enakem profilu talnega zidca smemo sklepati, da je prvoten tudi vsaj spodnji del zvonika, ki je poleg tistega v Hrastovlju edini ohranjeni romanski zahodni zvonik v Sloveniji. Tako imamo pred seboj stavbo tipičnega romanskega koncepta, katere pomemb-

Sl. 5. Romanska rotunda v Selu

nost pa še prav posebno dviga portal v zahodnem delu južne ladijske stene. Leta 1872 je izgubil svojo funkcijo in je zazidan, spodnji del pa zasut z zemljo. Po dvakratni pravokotni stopničasti poglobitvi v steni in polkrožnem vrhu, ki v istem smislu spaja med seboj elemente leve in desne strani, je portal tipično romanski. V tako nastalih kotih na vsaki strani sta bila postavljena po dva stebra, ki sta danes izgubljena, baze so zasute, ohranili pa so se kapiteli, ki jih prekriva močna plošča, nad katero se boči polkrožna palica in povezuje obe strani. Zunanja dva kapitela sta rastlinski čaši, obloženi z brstečimi listi, notranja dva pa sta okrašena z živalsko plastiko. Na levem od njiju sta dve ptici z nazaj obrnjenima glavama, ki se z vratovi na oglu stikata, medtem ko je desni notranji kapitel podobno okrašen z dvema živalima, ki pa sta zaradi nešteti beležev manj določljivi. Živalska motivika kot kamnoseški okras se je v tej obliki najprej uveljavila v Franciji, ko je kamen pričel zapuščati stroge in hladne geometrične oblike in je klesar iz njega izvaljal vedno bolj življenjske forme, posnete po rastlinskem in živalskem svetu in po oblikah človeškega telesa. Od tu se je novi duh preko samostanov in laičnih arhitekturnih delavnic poleg drugih dežel prenesel tudi na Ogrsko in ga srečamo v kamnoseškem okrasju njenih velikih cerkva. Najstarejši fragmenti te vrste dekoracije so v Székesfehérvárju iz XII. stoletja in jih uporablja tudi vse XIII. stoletje v Jaáku, Zsambeku in Gyulafehervarju.⁷ Najbližja je našemu spomeniku opatijska cerkev v Jaáku na zahodnem Ogrskem, ki je nastajala po letu 1220 in je bila leta 1286 posvečena. Od francoskih mojstrov so delo prevzele domače delavnice in ni izključeno, da je po tej poti razločljiv tudi nastanek našega portala po nekem, morda ob Jaáku šolanem kamnoseku, ki ga je izklesal iz razmeroma grobo zrnatega sivozelenega peščenca nekje sredi XIII. stoletja. Značilen zanj je poleg kapitelov podkvasto nazobčani notranji rob lunete nadvratnega timpana, v katerem je v desnem profilu upodobljen lev z navzgor zavihanim in suličasto prirezanim repom, za katerim raste na brezprostornem ozadju zgoraj v trilist razcepljeno deblo.

Od obeh pravkar opisanih spomenikov pa se po osnovnem tipu bistveno razlikuje kapela v Selu. Po pričevanju vizitacije iz leta 1698,⁸ ko je bila kapela še posvečena sv. Nikolaju, so njeni ustanovitelji templarji, ki so imeli svoje središče baje v Murski Soboti in so si tu ustvarili nekako poletno rezi-

denco. Naj bo to že kakor koli, dejstvo je, da pisani zgodovinski viri ne povedo nič zanesljivega o nastanku našega spomenika in smo zato tembolj navezani le na njegovo pričevanje.

Kapela na Selu je v tlorisu rotunda z notranjim premerom 6,5 m. Za zunanjščino je značilna vertikalna razdelitev valjaste stene z lizenami. Neravna tla okolice izravnava od 50 do 130 cm visoki podstavek iz obdelanih blokov peščenca v lepem platenju, ki je značilen za madžarsko arhitekturo XIII. stoletja (Zsambék, Lébény, Arača) in ne izvira iz dekorativnih nagibov o mešanju materiala, ki jih goji Bizanc, temveč olajšuje konstrukcijo.⁹ Na tem podstavku stoji dosledno iz opeke pozidana stavba s talnim zidcem enakega profila kot v Domanjševcih. Lizene nosijo opečni venčni zidec z vmesnim zobčastim rezom, kot ga poznamo iz stiške Drage, nad njim pa nekoliko izstopa zrealni motiv talnega zidca kot gornji zaključek stene. Med dvema lizenama je bil na južni strani poprej vhod, ki so ga ob pozidavi novega zvonika zazidali in prenesli pod zvonik. Posebno ogled notranjščine,

Sl. 6. Stara cerkev v Murski Soboti po sliki iz leta 1910

ki je prekrita s kupolo nad vencem istega profila kot v Turnišču, pokaže na južni strani tri zazidana polkrožna okna. Posebno zanimanje pa vzbudijo prav tako danes po večini zazidane polkrožne pritlične niše v stenah, ki so segale do tal in jih je bilo osem ter ena ožja ob prvotnem južnem vhodu. Na vzhodni strani sta oba robova ob sedanjem izhodu pravokotno žlebasto izrezana kot ona ob apsidi v Turnišču in pokrita s fresko ometom. Ali se je tu prvotno odpirala apsida, ki bi bila resda nekoliko ozka, ali pa samo večja niša za oltar, je težko reči. Danes je oltar na zahodni strani. Če upoštevamo glede na oltar običajno srednjeveško vzhodno usmeritev cerkvenega prostora, smer vzhod-zahod, v katero je obrnjena velika naslikana mandorla s Pantokratorjem na kupoli in pritegnemo še opis vizitacije leta 1756,¹⁰ ki zaradi razdejanja pogreša veliki oltar v svetišču (sanctuario), bi smeli domnevati, da je bil na vzhodu vsaj z nišo ali pa z apsido urejen oltarni prostor, na mestu katerega so pozneje pozidali vhodno vežo in nad njo zvonik.

V opisani obliki je kapela pri nas edinstven spomenik romanske arhitekture in jo zaradi pomanjkanja stilno ože določljivih momentov ni mogoče časovno približe opredeliti. Po sorodnosti talnega zidca z Domanjševci in notranjega venčnega zidca pod kupolo s podobnim v Turnišču bi jo postavili v bližino teh dveh spomenikov v 1. polovico XIII. stoletja. Ker pa na njej še ni opaziti nikakršnih znakov bližajočega se novega časa, ki se javlja v Domanjševcih v plastičnem okrasu portala in v Turnišču v že zašiljenih lokih slepih arkad in okenca, je lahko Selo kakšno desetletje starejše in torej bolj iz začetka stoletja. Podobne spomenike navaja dostopna literatura v Kallósu v madžarskem okraju Szalader,¹¹ Pápocz¹² itd., posebno mnogo pa jih ima Češka, ki je v vsej Evropi menda s centralnimi stavbami najbogatejša dežela.

Čeprav je bila stara Panonija po stavbnih tipih zgodnjega srednjega veka sorodna istrskemu gradivu, kot so dokazala izkopavanja v Zalaváru,¹³ kar je razložljivo z delavnimi zvezami Panonije z zgornjejadranskim prostorom, kjer je takrat cvetela gradbena in kamnoseška obrt, se je v visokem srednjem veku vplivanje romanske umetnosti v te kraje izvršilo iz drugih centrov, predvsem po posredovanju madžarskih samostanskih in stolnih središč, ki so bila direktno povezana s Francijo, Nemčijo in Lombardijo. Verjetno pa tudi vloga Češke in Moravske ni bila neznatna, kot dokazuje

morda prav gostota okroglih arhitektur z našim Selom vred.

Že med zgodovinskimi opazkami omenjena cerkev sv. Nikolaja v Murski Soboti je naslednica tiste, ki jo vizitacija XVII. stoletja postavlja v leto 1071. Sedanja stavba je odločno mlajša od te letnice in še ta je »stara« le v svojem vzhodnem delu z zvonikom in kratkim korom, ladja pa je bila podrtja in namesto nje leta 1912 pozidana obsežna nova cerkev. Stara cerkev, kakor nam jo še kaže oljna slika v župnišču iz leta 1910, je po tlorisni razvrstitvi glavnih stavbnih delov sorodna naši koroško-štajerski skupini poznoromanske arhitekture z vzhodnimi zvoniki. Tudi ta je imela zvonik vzhodno od ladje in v tem primeru celo med njo in prezbitერიem in le po tem momentu jo smemo uvrstiti v okvir tega pregleda, saj gre za tradicijo romanske arhitekture. Zvonik je z gotskimi linicami in križnim rebkastim obokom med dvema masivnima ostro šilastima lokoma v pritličju popolnoma jasno določljiv v dobo starejše gotike in je z njim istočasno nastal tudi prezbitერიj, ki je omejen v tlorisu s petimi stranicami pravilnega osmerokotnika, kar je prva gotska oblika prezbitერიjeve talne ploskve. Obokan je z rebkastim šestdelnim obokom in je bifora v vzhodni steni sorodna oni v Turnišču. Z vsem tem in s freskami, ki krasi njegovo notranjščino, lahko postavimo njegov nastanek nekako v sredino XIV. stoletja in stilno ni več daleč od gotske skupine prekmurske arhitekture, ki se veže na ime arhitekta in slikarja Janeza Aquile iz Radgone ob koncu stoletja. Opisani romanski tlorisni koncept stare soboške cerkve je v tem geografskem prostoru močno osamljen in vzorov zanj ne moremo več iskati vzhodno od Prekmurja, od koder so vodile umetnostne poti do Sela, Turnišča in Domanjševcev, temveč le proti zahodu, verjetno na bližnjem Štajerskem, kjer je bil tip romanske cerkve z vzhodnim zvonikom prav tako kot na Koroškem v romanski dobi močno razširjen. Za pojasnitev tega prenosa pa je doslej premalo zgodovinskih podatkov.

Ta prikaz spomenikov romanike v Prekmurju nima namena znanstvene obdelave. Že iz tega pregleda romanske in iz romanske tradicije nastale arhitekture pa sledi, da je bil umetnostni obraz Prekmurja v visokem srednjem veku v skladu s političnimi razmerami dežele obrnjen proti severu in vzhodu, od koder so prihajale madžarsko prirejene umetnostne oblike francoskega, nemškega in lombardskega izvora. V skladu z značajem peščenih tal uporablja ta arhi-

tektura namesto v srednjem veku običajnega kamna za gradnjo opeke, po čemer se razlikuje od drugega slovenskega arhitekturnega gradiva tega časa. Njeni spomeniki so sicer kot del srednjeevropske umetnosti podobni sočasnim v drugih slovenskih pokrajinah, a vendar tvorijo tudi v širšem evropskem okviru posebno skupino, ki zasluži vso pozornost tudi naše umetnostne zgodovine. Če pomeni že v začetku omenjena istrska arhitekturna skupina romanske dobe mediteranski pol naše umetnostne preteklosti in so koroško-štajerski »vzhodni zvoniki« sku-

paj s kvadratnimi prezbiteriji njena severna alpska oblika, potem kažejo naši prekmurški spomeniki v tretjo smer, proti panonskemu severovzhodu.

OPOMBE

1. F. Kovačič: Slovenska Štajerska in Prekmurje. Maribor 1926, 118. — 2. Isti: o. c. 120. — 3. Isti: o. c. 119. — 4. Kos: Gradivo V, šte. 900; slednjo identificira I. Zelko s cerkvijo v Domanjševcih, pri čemer se opira na potek opisanih meja v imenovani listini iz leta 1208, ki se pri tej cerkvi začno in zaključijo. — 5. I. Zelko: Doneski k prekmurški zgodovini, ČZN XXXI, 1936, 73. — 6. Isti: o. c. stran 77. — 7. L. Gál: L'architecture religieuse en Hongrie du XIe au XIIIe siècles, Paris 1929, 25. — 8. I. Zelko: o. c. stran 74. — 9. Gál: o. c. 139—140. — 10. I. Zelko: o. c. 74. — 11. F. Romer v MZK XIX, 1874, 201. — 12. MZK I, 1856, 46. — 13. ZUZ Nova vrsta II, 1952, 211 sl.

PRVA MAJOLIKARNA V LJUBLJANI

DR. IVAN SLOKAR

V literaturi o industriji kamenine v Ljubljani se obravnavajo le tovarne majolik, ki so nastale po letu 1790. Te pa niso bile najstarejše.

Vrhovnik omenja v svoji »Zgodovini trnovske župnije«, da so v mestni opekarni v Trnovem izdelovali leta 1740 poleg opeke v posebni peči tudi bele majolike. Na drugem mestu trdi, da je stala majolikarna Janeza Medlerja na Rimski cesti. Ne eno ne drugo ni točno. Pač pa drži, da je mesto Ljubljana leta 1740 sklenilo postaviti lastno majolikarno in da jo je kmalu nato tudi postavilo. Bila je to prva tvornica te vrste v Ljubljani in sploh na slovenskem ozemlju. V avstrijski monarhiji je bila starejša le tista, ki jo je ustanovil Johann Michael Moser leta 1737 pri Solnogradu. Sledile so majolikarne v Trstu, ki se omenjajo šele v drugi polovici XVIII. stoletja.

Da se je ljubljanski magistrat odločil za postavitev majolikarne, postane dokaj razumljivo, če se ozremo na potencirano merkantilistično smer državne gospodarske politike pod cesarjem Karlom VI. Komerčni patent z dne 2. junija 1717 obeta vse mogoče ugodnosti in olajšave domačim in tujim podjetnikom, ki bi hoteli vpeljati v notranje-avstrijskih deželah nove industrijske panoge. Sledil je patent z dne 15. marca 1719, ki je te vzpodbujajoče obljube ponovil. Tega leta je bila ustanovljena še Orientalna kompanija, ki se je pečala tudi s snovanjem novih industrijskih podjetij. V zvezi s to Orientalno kompanijo so neki Hamburžani postavili leta 1722 steklaro v Gornji Trebuši na Goriškem.

Poleg zasebnih kapitalistov je nastopala takrat tudi država v prid pospešene indu-

strializacije. Pri tem so jo posnemali tudi deželni stanovi. Koroški stanovi so bili že prej, in sicer okoli leta 1712, ustanovili suknarno, ki je pa kmalu propadla. Leta 1724 so postavili kranjski deželni stanovi suknarno na Selu pri Ljubljani. Istega leta je država zgradila predilnico surove svile (filariorij) na vodni pogon v Fari pri Gradiški.

Na seji kranjskega deželnega zbora z dne 26. maja 1725 se je obravnavalo vprašanje, katere »manufakture« naj bi se vpeljale v tej deželi. Omenjeno je bilo, da bi se moglo vpeljati tudi svilarstvo, za kar so bili potrebni nasadi murv. Kot prvi se je lotil tega posla ljubljanski mestni magistrat. V letih 1730 in 1731 je zasadil murvove nasade v Trnovem in na Prulah.

Za postavitev majolikarne so bili pri ljubljanskem mestnem zastopstvu enako odločilni merkantilistični nagibi, ker se je fajančna posoda uvažala iz Italije. Lesene in lončene posode niso bile za meščane več časa primerne, kositrne in bakrene pa so bile za široko potrošnjo predrage.

Ko se je ljubljanski magistrat odločil za postavitev majolikarne, je moral imeti že stike s kakim inozemskim strokovnjakom, ker ni bilo domačinov, ki bi obvladali to stroko. Morda je dal inozemec celo pobudo za to početje. Sicer bi bila magistratna podjetnost nerazumljiva, če upoštevamo, da je celo leta 1718 ustanovljena tovarna porcelana na Dunaju bila takrat v tako težkem položaju, da jo je morala kmalu nato, in sicer leta 1744, prevzeti država. Gotovo je prispevalo k magistratni odločitvi dejstvo, da je imelo mesto Ljubljana od svojega, že več kot dve stoletji starega monopola za opekarstvo, ki ga je izvajalo po svojih dveh

mestnih opekarnah, prilične koristi pri kritju potreb mesta in meščanov. V začetku leta 1740, ko se je magistrat odločil za postavitev majolikarne, je bil župan Anton Raab. Sledil mu je 15. julija 1740 Jurij Ambrož Kapus, ki je zavzemal to funkcijo do leta 1748.

V začetku leta 1740 je prišel v Ljubljano »izdelovalec bele posode« Josip Zimmerhackl, po priimku sodeč nemškega porekla. Ni izključeno, da je on sugeriral magistratu postavitev mestne majolikarne, možno je pa tudi, da ga je magistrat le najel, da jo postavi. Mestna blagajna mu je izplačala od 1. aprila 1740 do 18. maja 1741 v gotovini 240 goldinarjev in 40 krajcarjev za njegovo preživljanje. Razen tega mu je stavil na razpolago smrekovih drv v vrednosti 53 goldinarjev in 20 krajcarjev. Dne 18. maja 1741 je podpisal Zimmerhackl zadolžnico, s katero se je obvezal, da bo ta dolg v znesku 300 goldinarjev n. v. s 5% obrestmi vrnil v enem letu. Od 20. maja do 11. julija mu je izplačala mestna blagajna nadaljnjih 80 goldinarjev za preživljanje in za nakup barv, kositra in svinca in od 11. julija do 16. avgusta 1741 še 110 goldinarjev in 19 krajcarjev. Mestni blagajnik mu je izplačal vse te zneske, skupno 490 goldinarjev in 19 krajcarjev po nalogu mestnega magistrata.

Mestno majolikarno so postavili v neposredni bližini zgornje mestne opekarne, ki je bila v Trnovem, tam, kjer je sedaj hiša v Kolezijski ulici št. 18. Stavba je morala biti precej obširna, ker so delali zidarji, ki so postavljali to »peč za belo majolično posodo«, od 1. maja 1740 s presledki do 1. decembra 1743. Tesarji so bili zaposleni od avgusta do oktobra 1743. Kamen za peč za žganje majolike sô dovažali s čolnom, ki si ga je mesto v ta namen izposodilo. Stroški za mezde zidarjev in tesarjev in najemnino za čoln so znašali 183 gld. in 40 krajcarjev.

Zimmerhackl ni dovršil majolikarne. Ni znano, ali ga je magistrat odslovil ali je sam odšel iz Ljubljane, ne da bi poravnal svo-

jega dolga. Za nadaljevanje dela je pridobil magistrat leta 1742 nekega »fabrikanta« majolik iz Benetk. Bil je to Domenico Colombino, ki se je leta 1742 zadržal v Ljubljani celih 60 dni. Stanovanje in hrano je imel v gostilni »Pri zlati ladji« na Bregu. Že prej mu je magistrat poslal v Benetke zaboj gline, da jo preizkusi. Colombino je prinesel s seboj v Ljubljano glazuro in barve. Magistrat je poravnal 31. avgusta 1742 vse stroške za njegovo bivanje in za prineseni material v skupnem znesku 86 goldinarjev in 20 krajcarjev.

Za majolikarno so istega leta kupili valjar za testo, škap za vodo, gobo, zajemalko, sito in 33 funtov plavljenega mavca. Dne 15. novembra 1742 je izplačala mestna blagajna Colombinu 100 gld. v obliki posojila, ki naj bi ga vrnil v enem letu s 5% obrestmi. Leta 1743 mu je izplačala mestna blagajna nadaljnjih 400 gld in sicer 7. maja, 30. julija, 15. oktobra in 18. novembra v enakih obrokih po 100 goldinarjev. Tudi ta izplačila so se izvršila v obliki posojila.

Tovarna je bila decembra 1743 dokončno postavljena. Dne 15. decembra je kupil magistrat še nekaj čolnov peska za njeno uporabo.

Celotni izdatki mesta Ljubljane za postavitev majolikarne so znašali skupaj z izplačili Colombinu in Zimmerhacklu 1250 gld., ne upoštevajoč vrednosti uporabljenega gradiva, ki ni nikjer izkazana.

V začetku leta 1744 bi morala tovarna začeti z obratovanjem. To se pa ni zgodilo. Vsiljuje se domneva, da je magistrat nameraval poveriti vodstvo obrata Colombinu. Ohranjeno arhivsko gradivo ne omenja o tem ničesar. Ali je stavil Colombino pretirane zahteve? Ali je medtem umrl? Ni pa izključeno, da mu je preprečila beneška signoria prevzem te funkcije. Benetke so namreč proglašale vsakogar, ki bi sodeloval v inozemstvu pri podjetjih, katera naj bi proizvajala blago, ki so ga same izdelovale in izvažale, za izdajalca, ter ga najstrože kaznovala. Znano je, kako so hoteli Benečani preprečiti odhod steklarskih strokovnjakov v inozemstvo. Vsakogar, ki bi se pregrešil zoper to prepoved, so obsodili k suženjskemu veslanju na galejah.

Ni znano, kaj se je zgodilo s Colombinom. Iz arhivskih virov je razvidno le, da je bil njegov dolg v znesku 500 gld. v mestnih računskih knjigah leta 1744 izknjižen kot izdatek, torej brez navedbe razloga odpisan.

Sl. 1. Izdelka Medlerjeve majolikarne

Hkrati je bil odpisan tudi dolg, ki ga je zapustil Zimmerhackl.

Magistrat je potemtakem imel svojo majolikarno, ni pa imel strokovnjaka, ki bi znal izdelovati fajančno posodo. To stanje je trajalo več kot dve leti. V tem času ni mogel magistrat dobiti niti interesenta, ki bi majolikarno kupil. Gotovo so vplivale na to tudi težke vojne, v katere je bila takrat zapletena Avstrija. Šele leta 1746 se je pojavil kot kupec neki Janez Medler. Pogajal se je z mestnim glavnim blagajnikom. Ko sta se zedinila o pogojih, je glavni blagajnik poročal na seji dne 5. aprila 1746, da se je javil neki fabrikant majolik, ki želi kupiti zapuščeno mestno majolikarno v Trnovem. Magistrat je pooblastil mestnega sodnika in mestno blagajno za pogajanja in k sklenitvi pogodbe, ki jo pa morajo predložiti magistratu v ratifikacijo. Kupo-prodajna pogodba je bila podpisana že naslednjega dne 6. aprila 1746. Magistrat je prodal majolikarno za 600 goldinarjev kljub temu, da je imel za njeno postavitev mnogo večje gotovinske izdatke. Za to kupnino je dobil Medler tovarno s pripadajočimi pečmi in napravami in s sosednjim travnikom, dolgim 55 in širokim 75 sežnjev. Poleg tega mu je bila zajamčena pravica, da sme prosto in brezplačno kopati glino, porabno za fabricacijo fajančne posode, v območju celega ljubljanskega deželskega sodišča v množini, ki jo za tovarno potrebuje. Magistrat si je pa izgovoril, da mu mora dobaviti Medler kot »likof« ob vsakem novem letu ducat majoličnih krožnikov in ducat kavnih skodelic s podstavki. Za izdelke tovarne je bil dovoljen Medlerju in njegovim dedičem ali naslednikom prost prehod skozi mestna vrata v mesto in nazaj brez vsake pristojbine. Obenem mu je bila dovoljena posebna prodajalna v mestu. Magistrat se je tudi obvezal, da ne bo dovolil nobenemu drugemu, da bi ustanovil »ne neposredno ne posredno« tako tovarno v mestu ali v okolici v območju ljubljanskega deželskega sodišča. Slede še določbe o davčnih olajšavah v tem pogledu, da ne bo predpisal magistrat za tovarno in zemljišče več kot 6 gld. letno kot davek in kontribucijo in ne več kot 6 gld. iz naslova obrtnega davka. Medler se je pa moral obvezati, da bo vso, v tej tovarni izdelano posodo opremil z vtisnjenim mestnim grbom ali pa vsaj z vtisnjeno besedo »Laibach«. Končno je bilo predvideno v tej pogodbi, ki jo je za mesto podpisal mestni blagajnik, da

jo mora ratificirati poleg mestnega magistrata tudi vicedomski urad, kar naj bi Medlerju nudilo jamstvo, da ne bo ustanovljena ne v Ljubljani ne v območju ljubljanskega deželskega sodišča druga podobna tovarna.

Kaže, da so bili vsi dogovorjeni pogoji kmalu izpolnjeni, ker je Medler vplačal pri mestni blagajni dogovorjeno kupnino že 12. maja 1746.

Kdo je bil Medler in od kod je prišel, ni znano. Ni izključeno, da se je priselil iz Nemčije, kjer je bilo ustanovljenih med leti 1700 in 1750 več tovarn fajančne posode. Bil je lastnik hiše v Gradišču, ki je stala nasproti stanovanju čuvaja vrat med notranjimi in zunanji nemškimi vrati. Stala je tam, kjer se danes stikata Rimska in Vegova ulica. Tu je imel Medler tudi gostilno. Pred nakupom majolikarne se je drugič oženil. Z ženo Marijo je sklenil 18. maja 1746 ženitno pogodbo, ki je določala, da postane, če ne bo otrok, po njegovi smrti njegova vdova univerzalna dedinja. Poročila se nista v Ljubljani, ker ta poroka ni zabeležena v ohranjenih knjigah nobene od takrat obstoječih dveh ljubljanskih župnij. Kaže torej, da je bila tudi žena tujega porekla in da je bila precej premožna.

Medler si je dozidal drvarnico, hlev in klet. Dokupil je tudi nekaj železnega orodja in začel takoj izdelovati fajančno posodo. Upal je, da se bo mogel s pridnim delom pošteno preživljati. Tako je sam izjavil v nekem dopisu, naslovljenem na magistrat. Toda prav kmalu je bil razočaran. Uspehi najbrž niso ustrezali njegovemu pričakovanju. Začel je premišljevati, kako bi se tovarne zopet iznebil. Oktobra istega leta 1746 se je obrnil na magistrat s prošnjo, da bi mu mesto tovarno zopet odkupilo. Kot kupnino za tvornico z vsemi napravami je zahteval 500 gld., torej za 100 gld. manj, kot je sam 6 mesecev prej plačal. Kot opravičilo za to presenetljivo ponudbo navaja, da je podnebje njemu, njegovi ženi in njegovim

Sl. 2. Druga dva Medlerjeva izdelka

delavcem tako škodljivo, da sta v šestih mesecih, odkar je tovarno kupil, on in njegova žena že štirikrat zbolela, njegov hlapec je celo umrl, njegovi pomočniki so bili pa dolgo časa v bolniškem stanju in so ga končno zapustili. Te Medlerjeve navedbe niso bile zgolj pretveza, ker je bilo ljubljansko podnebje pred dograditvijo Gruberjevega kanala skrajno vlažno in megleno. Posebno tujci, ki niso bili vajeni tolikšne vlage, so bili stalno podvrženi obolenju za mrzlico (Hoff I. str. 91.). Iz tega se da sklepati, da so bili strokovni delavci v Medlerjevi majolikarni tudi tujega, najbrž nemškega porekla.

Po izkušnjah, ki jih je imel magistrat z na novo postavljeno majolikarno od decembra leta 1743 do aprila 1746, je popolnoma razumljivo, da je odklonil Medlerjevo ponudbo brez vsake utemeljitve. Tako je moral Medler kljub škodljivemu podnebjju nadaljevati z obratovanjem.

Od kod je ta majolikarna dobivala glino, ni nikjer omenjeno. Za poznejše tvornice fajančne posode vemo, da so dobivale glino iz Sore pri Škofji Loki in iz Črne pri Kamniku.

Medler je izdeloval razne vrste majolične posode kot krožnike, vaze in skodelice. Za tvorniški znak je uporabljal vtisnjeno besedo Laibach. Štirje kosi s tem znakom so ohranjeni v zbirkah Narodnega muzeja in eden v Mestnem muzeju v Ljubljani. Blago je bilo lično izdelano in opremljeno z raznimi enostavnimi okraski. Pri osmerokotnem krožniku je zunanji rob na vrhu okrašen z reliefnim diamantnim nizom. Trup ovalne sauciere pokriva tesno osnovni obliki prilagajoči se venec listov, ki se na vrhu končujejo z akantovim motivom. Posoda v obliki vaze je opremljena na trupu in pokrovu s štirikratnim vodoravnim modrim okraskom, ki predstavlja skrajno stilizirano vitico, z menjajočimi se listi in cvetovi. Čeprav se ti izdelki ne morejo v pogledu umetniške dovršenosti oblik in barvne slikarije primerjati s starejšimi ali istodobnimi kreacijami v Italiji, Nemčiji in v deželah zahodne Evrope, vendar zaslužijo kot najstarejši proizvodi te vrste na slovenskih tleh našo posebno pozornost.

V svoji oporoki z dne 8. novembra 1759 je zapustil Medler vse svoje premoženje ženi Mariji, ki je prevzela 12. decembra istega leta dediščino brez vsakega pridržka. Umrl je torej novembra ali v začetku decembra 1759. V mrliških knjigah ljubljanskih župnij njegova smrt ni registrirana. V zadnjih letih svojega življenja je proizvajal v glav-

nem kameninaste vrče in je izdelovanje druge fajančne posode omejil, ker se v ohranjenih spisih omenja kot meščanski izdelovalec vrčev (bürgerlicher Kriegelmacher).

Po njegovi smrti je nadaljevala z obratovanjem njegova vdova, s katero se je 1764 poročil Kašpar Gorjup. Po ženitni pogodbi

LAIBACH

Laibach

Laybach

Sl. 3. Tovarniški znaki Medlerjeve majolikarne

z dne 10. junija 1764 je prešla majolikarna z vsemi pritlikinami in hiša v Gradišču v Gorjupovo last. Med Gorjupom in magistratom je bila sklenjena 30. septembra 1768 nova pogodba, ki je preklicala v pogodbi iz leta 1746 Medlerju zagotovljeno pravico prostega uvoza izdelkov v mesto in pooblastilo, da si postavi v mestu lastno prodajalno. Obenem je bil lastnik majolikarne odvezan dolžnosti glede noveletnega likofa za magistrat. Iz tega bi se dalo sklepati, da je nameraval Gorjup opustiti izdelovanje fajančne posode ali da ga je že opustil. Slednje je bolj verjetno, ker je dobil novembra 1773 tržaški trgovec Giacomo Balletti dovoljenje, da sme odpreti v Ljubljani skladišče za prodajo majolik, ki jih je izdelovala od njega ustanovljena majolikarna v SS. Martiri pri Ogleju. Če bi ljubljanska majolikarna še obratovala, bi to dovoljenje nasprotovalo pogodbi iz leta 1746, ki je izključevala tudi »posredno« konkurenco. Iz priročnega urbarja mesta Ljubljane za leta od 1772 do 1778 je razvidno, da je plačeval Gorjup v vseh teh letih za majolikarno in travnik v Trnovem še vedno letno 12 gld. davka. Ta znesek je pa predstavljal privilegiran minimalni davek, ki je bil priznan Medlerju leta 1746 ob priliki nakupa majolikarne kot neka vrsta davčne oprostitve, ki je bila v tej dobi za privilegirana tovarniška podjetja v navadi. Iz tega ne smemo sklepati, da je ljubljanska majolikarna v tem razdobju še obratovala. Ko je

Gorjup napravil 10. aprila 1779 oporoko, iz katere posnemamo, da je njegova žena, Medlerjeva vdova, že prej umrla, je sam navedel in ocenil svojo zapuščino in odredil, naj se ta po njegovi smrti proda. Hišo pred nemškimi vrati s tremi mesnicami je ocenil na 1.700 gld. in travnik v bližini opekarne na 300 gld. Majolikarne sploh ne omenja, ker je bila opuščena in kot taka ni predstavljala sploh nobene vrednosti. Po Gorjupovi smrti je kupil njegovo zapuščino na javni dražbi dne 2. decembra 1780 Janez Učak. Ob tej priliki sta omenjena kot k tej zapuščini spadajoča »*bivša*« tovarna majolik in k njej pripadajoči košček travnika. Ta travnik se je tudi pozneje (še leta 1800) imenoval »majolikarniški travnik«.

Prva ljubljanska majolikarna je bila v obratu gotovo od leta 1746 do leta 1768, mogoče še kako leto dlje. Obratovala je torej najmanj 22 let. Tudi pozneje nastale tovarne fajančne posode v Ljubljani se niso mogle dolgo obdržati. Tvorница, ustanovljena leta 1791 od Antona Silve, je procvitala šele, ko je leta 1804 prešla v last barona Zoisa, ki jo je pa opustil leta 1817. V majhnem obsegu je nadaljeval obrat v istih delavnicah Marko Alborgetti in za njim njegova vdova do leta 1824. Tvorница, ki sta jo ustanovila leta 1815 brata Wasser, je delala do leta 1828. Leta 1823 je dobil Josip Bisuzzi dovoljenje za izdelavo kameninaste posode. Naslednjega leta je začel z izdelovanjem. Ni pa imel sreče, ker se njegovo podjetje pozneje nikjer več ne omenja. Po prenehanju teh obratov so se v Ljubljani izdelovale le kameninaste peči, ki so slovele po svoji dobri kakovosti. Izvažale so se tudi v Italijo do Milana.

Ko je bila po končanih Napoleonovih vojnah Benečija priključena Avstriji, majolikarne v Ljubljani zaradi bližine meje niso bile več kos konkurenci benečanskih izdelkov. Na slovenskih tleh se je trajno obdr-

žala edino tvornica kameninastih posod, ki je bila ustanovljena leta 1816 v Libojah pri Celju.

V zapuščinskih inventarjih plemenitašev iz Ljubljane in iz druge Kranjske so omenjene v zadnjih desetletjih XVIII. stoletja majolične posode iz Holiča na Slovaškem. V tem kraju je začela obratovati leta 1746 (torej istega leta kot Medlerjeva v Ljubljani) sloveča majolikarna, ki je obstajala do leta 1825.

VIRI

1. Za Medlerjevo majolikarno:

Mestni arhiv, Ljubljana: Sodni protokoli 1742, 1746, 1749, 1759, 1762, 1764; Knjige izdatkov 1740, 1741, 1742, 1743, 1744; Knjige prejemkov 1746; Davčne knjige 1779 do 1786 fol. 136; Star. reg. B fasc. 370 do 499 (1799—1804) fasc. 443; Hand-urbarium über die altstädtische Gült der Hauptstadt Laibach 1772 do 1778 fol. 94.

Državni arhiv Slovenije: Testamenti I No 93 (Medler), I. No 89 (Gorjup).

2. Za druge majolikarne:

Mestni arhiv, Ljubljana: fasc. 10 (1820—1826); fasc. 20 pars IV (1814—1826); fasc. 28 (1827—1836); fasc. 33—39 (1717 do 1790); fasc. 39; Reg. I fasc. 212 in 213; fasc. 251—264 (1709—1810) fasc. 253; Gewerbstabelle 1819.

Državni arhiv Slovenije: Fasc. 43 (1787—1791); Commerciale B. 1 (1773).

LITERATURA:

R. Andrejka, Industrija ljubljanske fajanse, Kronika slovenskih mest I (1954)

R. Andrejka, Zoisove fajančne delavnice v Gradišču, Glasnik M. D. za Slovenijo XV (1954)

Enciclopedia Italiana, geslo »Maiolica«

Hoff, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde etc. Laibach 1808

Löwenthal, Geschichte der Stadt Triest II

Schumi, Archiv für Heimatkunde II/I, str. 21

Stoehr, Deutsche Fayencen und deutsche Steingut v Bibliothek für Kunst- und Antiquitätensammler Bd. 20, Berlin 1920

Tamaro, Storia di Trieste II.

Vrhovnik, Zgodovina trnavske župnije

Dr. N-L. Zagreb, Narodno bogastvo 1923, str. 275—287

I. M. Kako je propadla lončarska obrt, Večernik od 4. 11. 1939.

Versuch einer Darstellung der österr. Monarchie in statistischen Tafeln (litografirano), 1828

Illyrisches Blatt 1820, str. 18.

NEZNANA PISMA ŽIGE ZOISA

JOŽE ZONTAR

Med arhivalijami gradu Turn pri Preddvoru, ki jih je prevzel Državni arhiv Slovenije v Ljubljani, je tudi ostalina Martina Urbančiča, deda pesnice Josipine Urbančič-Turnograjske. Podjetni Martin Urbančič je bil do 1. maja 1779. leta oskrbnik graščine Rakovnik na Dolenjskem, nato pa je postal upravnik graščine Brdo pri Kranju, fidejkomisne posesti barona Žige Zoisa. To službo je vršil do svoje smrti (6. junija 1796), dasi je kupil leta 1795 od Venclja pl. Gandina graščino Turn (pod Novim gradom) pri Predvoru.

Urbančičeva ostalina obsega med drugim tudi vrsto računskih knjig in spisov brdske zemljiške gosposke ter njegovo korespondenco. Med to so se ohranila za našo kulturno zgodovino dragocena pisma Žige in njegovih dveh bratov, Jožefa in Karla Zoisa ter eno pismo Blaža Kumerdeja, ki doslej še niso bila znana.¹ Pisma Martinu Urbančiču izražajo dokaj intimno razmerje med njim in Žigo. Obravnavajo predvsem tekoče gospodarske zadeve zemljiškega gospodarstva in deloma tudi fužin, odkrivajo pa obenem tudi Žigo Zoisa kot zemljiškega gospoda, kakor ga doslej še nismo poznali. Zois se kaže kot predstavnik fevdalnega razreda, ki je preživel v drugi polovici XVIII. stoletja globoke pretrese. Zato je značilno, kako grenko je občutil Zois poseganje jožefinske absolutistične države v »svete in nedotakljive pravice« zemljiških gospodov in kako ga je pretresel izbruh velike francoske revolucije. V pisanju korespondence se kaže Žiga Zois pravega mojstra besede, ki je več tudi duhovitega izražanja. Do pisanja je imel veliko veselje. Če bi mu bilo dano na izbiro, pravi sam, bi hotel prej odgovoriti na sto vprašanj s peresom, kot na eno edino z jezikom.²

Na podlagi najdenih Zoisovih pisem moremo slediti njegovo delovanje od leta 1779 do 1796, za dobo, iz katere ni bilo doslej dosti znanega. Po 15. januarju leta 1779 je odšel Žiga Zois na daljše potovanje po zahodni Evropi. Doma ga je nadomeščal v gospodarstvu brat Jožef,³ ki je bil lastnik graščin Turn in Kumpalje na Dolenjskem. V Žigovem imenu je podpisal pogodbo o sprejemu Urbančiča za brdskega upravnika. Iz omenjenih dejstev sledi, da ni mogel biti Žiga Zois v Ljubljani ob času, ko je obnovil Blaž Kumerdej akademijo.

Najkasneje maja 1780 se je vrnil Žiga domov.⁴ Močno so ga zavzele skrbi za njegove fužine na Gorenjskem. Podjetjem je primanjkovalo lesa za rudnike in plavže. Poleg tega je naložil vladar fužinarjem na Kranjskem novo naklado od produkcije železa (Frohn). »Če moram plačevati novo naklado, moram imeti les; kdor prejema naklado, mora skrbeti, kje bo dobil gozd, da me bo z njim zalagal. Nočem delati škode zemljiškim gosposkam, držim se le svoje pravice. V sedanji revoluciji v fužinarstvu me čaka toliko sitnosti, del, ki me jezijo, neznosnih bremen in ovir, ki se bodo dale težko premagati. Bil bi

srečen, ko bi mogel prodati vse fužine za ceno stroškov. Nihče na Gorenjskem ne bi mogel prenašati nove naklade in uporabiti vse drugo najbolje kot tisti, ki je obenem lastnik zemljiške gosposke, v čigar okolišju ležijo fužine. Toda ni pričakovati niti od Segala [lastnika graščine Bela peč], niti od grofov Turn [lastnikov ravnoliške graščine], morda prav tako malo od briksenških knezov [briksenških škofov, lastnikov blejske graščine], da bi imeli dovolj denarja, pameti in veselja za to. Toda rad vidim, če sestavi upravnik [briksenškega gospodarstva Bled] poročilo za svoj dvor in jih obvesti, da bi kazalo storiti korake, ker veseli bohinskega fužinarja [Žigo Zoisa], da bi prodal iz jeze svoje fužine. Bodo vsaj tudi na Tirolskem vedeli, da so fužine naprodaj in da je možno dobiti oni dve v Bohinju za okoli 100.000 gld. ali nekaj manj.«⁵

Kmalu nato je potožil o isti zadevi Urbančiču: »Sedaj ima tako ali tako priti do tega, da bo moralo dodeliti višje rudarsko sodišče lastnikom fužin potrebne gozdove za jamsko oporno tramovje in za napravlanje oglja. Tudi bo moralo ukazati, da bo razsodil fiskal vse tiste spore, ki so sedaj med lastniki fužin, zemljiškimi gosposkami, soseskami in posameznimi kmeti. Kajti osnovni zakon, na katerem temelji nova naklada, je lastninska pravica deželnega kneza nad vsemi rudami, ki so v zemlji, in nad vsemi visokimi in črnimi gozdovi, ki stoje na njeni površini. On daje enim pravico kopati in drugim sekati: zato moramo plačevati to novo naklado. Če pa smo to dolžni, nas mora pri enem in drugem ščititi. To je podlaga vsega rudniškega regala. Tu na Kranjskem sta si gospod in kmet deželnoknežje pridržane gozdove protipravno lastila, jih sekala, krčila, pretvarjala v planine, jih delila in na vse mogoče načine z njimi slabo ravnala. Poleg tega pa sta imela do njih brezštevne zahteve, zaradi njih zmede, pravde in zmete. Zato mora najprej presoditi vse to redna komisija, ki bo pregledala gozdove in potem odločila, kaj naj ostane deželnoknežji gozd in kaj naj pripada hubam ali gosposkam.«⁶

Po povratku iz tujine leta 1780 je hotel Žiga Zois vsiliti podložnikom svoje gosposke Brdo novo pogodbo glede tlake. Ker je bila dosti neugodnejša kakor prejšnja, so kmetje ugovarjali. Zois je pisal: »Nisem mislil, da bodo podložniki tako predrzni. Ne odstopim od svojih načel, kajti nočem biti odvisen od diskrecije podložnikov, pač pa naj oni odvisne od moje diskrecije.«⁷ Ker nekaj kmetov kljub grožnjam ni hotelo pristati na pogodbo, so čakali na Brdu s formalno sklenitvijo dogovorov, ker je želel Zois, da se še te hube »ponižajo pred njim.«⁸

Žiga Zois je zahteval nato od podložnikov, ki niso sprejeli pogodbe, da opravljajo dnevno tlako. Zaradi tega so se brdski kmetje pritožili na dvor. Februarja meseca 1782. leta je prispel s pošto v Ljubljano pest debel zavoj dvornih odločb v samih podložniških pritožbah, toda

Sl. 1. Ziga baron Zois

rešitve v brdski zadevi še ni bilo zraven. Govorili so, da je bilo čez 200 kranjskih kmetov na Dunaju. »Če preudarim zadevo s svojim malim razumom, se še kar vedno bojim, da bo prišlo do hujših ravnanj s strani kmetov. Oni hočejo mnogo več, kot jim more dati cesar, niti jim hoče dati. Na koncu, ko se bodo o svoji zmoti skoraj prepričali, bo še marsikdo tako nesrečno neumen, da se bo hotel tolči z deželnim knezom, tako kot se sedaj z zemljiškim gospodom in potem se bo težko končalo v miru. — Z moje strani si želim kmalu plohe, da bo moglo nato zopet sijati sonce.«⁹

Dvorna resolucija se je glasila za Zoisa neugodno. Zato je vložil proti svojim podložnikom tožbo. Nato pa je odpotoval v začetku meseca julija 1782. leta v zdravilišče Spa v Belgiji.¹⁰ (Iz Mainza je pisal pismo Urbančiču v »kranjsčini«¹¹). Pred tremi leti ga je začel namreč napadati protin. Toda trajnejšega uspeha ni dosegel z zdravljenjem. Že leta 1785 je tožil Urbančiču, da ga protin zopet nadleguje.¹²

Ob koncu leta 1782 je bila izrečena sodba proti brdskim podložnikom. Štiri kolovodje kmetov so odpeljali v kaznilnico v Ljubljano. Podložnikom, ki so se upirali opravljati tlako, je ukazal odšteti poveljnik vojaške eksekucije po 30 udarcev, vojaki pa so jih dali vsakemu še 20 povrh. Zemljiški gospod Zois je vzel kolovodjem njihove kmetije in jih prodal drugim podložnikom.¹³ Zaman so se nato pritožili brdski kmetje. Pravdni spis je sestavil Peter Kumerdej, bivši upravnik belopeške graščine, ki je tedaj bival v Stražišču pri Kranju, kjer je poročil Marijo Jožefo roj. pl. Garzarolli, vdovo po Florijanu Chrobatu, lastnico stražiškega dvorca.^{13a} Omenjeni Kumerdej je večkrat posredoval v podložniških zadevah. Tako je prosil Urbančiča za prepis kupne pogodbe nekega brdskega podložnika, toda upravnik mu ni hotel ustreči.

O odklonilnem odgovoru je poročal Zoisu: »Dobra beseda pri teh ljudeh nič ne pomaga.«¹⁴

Po neki drugi neuspeli pritožbi brdskih podložnikov je pričakoval Zois, »da bodo nehali poslušati podložniki zakotne pisarje.« Pri pritožbenem spisu je sodeloval brez dvoma zopet

Kumerdej. Koncept je popolnoma po njegovem okusu. S tem upa opozoriti vladarja in ga zapeljati k odločnim besedam, se je pa zelo viteško varal.¹⁵ Še leta 1786 je opozoril v spomenici Kumerdej okrožni urad na zatiranje brdskih podložnikov.¹⁶

Številna so bila področja Zoisovega znanstvenega prizadevanja. Tudi pri zanimanju za živalstvo se kaže njegova mecenska dobrota in želja spodbuditi druge za znanstveni študij. Leta 1780 je poslal Hacquetu, tedaj profesorju na ljubljanskem liceju, veliko jezersko raco za njegovo zbirko domačih ptičev ter črnorjavo sovo, za katero je trdil Zois, da je redka, do tedaj nova, neznana, neopisana in da je še ni opazil noben prirodoslovec. Hacquet je nameraval nato preiskati vse vrste gorenjskih sov. Zato je naročil Žiga Zoisa svojim lovcem, naj shranijo vse sove, ki jih bodo ulovili in naj jih pošljejo v Ljubljano. »Treba je učenjakom prispevati. Koristna posledica je morda majhna in daljna, toda v nasprotnem primeru ni nobene.«¹⁷

Zois se je zanimal tudi za Cerknjsko jezero in se je peljal tja, da bi videl jezero, ki je ravno odtekalo.¹⁸ Zois je našel razumevanje za vsako tehnično novost. Nekemu prijatelju Valterju je bil za botra ob njegovem poletu z balonom.¹⁹

Ziga Zois je rad botaniziral. Ko je imel delo pri fužini v Mislinji (pod Pohorjem), je sporočal bratu naravoslovcu Karlu, da se ozira pri vsakem sprehodu po ploščevici (peltaria aliacea), toda niti te, niti kake druge rastline ni zagledal, ki bi vzbujala pozornost. Ni pa bil doslej še v znatnejših višinah in jih tudi ne bo tokrat prestopil.²⁰

Tedaj je bil v modi grajski vrt s številnimi drevoredi in geometrično urejenimi gredicami, z rastlinjakom za tuje sadike ter z ribnikom in senčno uto, kot ga je imel tudi Zois na Brdu. Sadike je naročal baron iz Holandske in Anglije. Ob neki priliki je dobil seme rabarbare iz vrta kirurga Antona Makovca. Do svojih vrtnarjev je znal biti Žiga Zois strog: »Kako so fantje vendar prevzetni? Komaj znajo zavezati solato, že hočejo biti mojstri in znajo komaj položiti grbasto rušo ali gojiti nekaj limoninih dreves, ne da bi se naučili elementa vrtnarskega jezika, še manj pa umetnosti! Dobri mojstri za kapucinske vrtove!«²¹

Stanovski odborniki so dobili leta 1782 nalog, naj dajo na novo natisniti stari Florjančičev [Ivan Dizma Floriantschitsch de Grienfeld] zemljevid dežele Kranjske. Za bakrorezno stiskalnico so rabili dva lesena valja. Predsednik kolegija stanovskih odbornikov je zaprosil Zoisa, da bi ju nabavil kar v grobo izdelanih kosih z Gorenjske. Baron je takoj naročil mizarju na Brdu, naj najde dva ali tri primerne kose ter jih čimprej pošlje v Ljubljano, naj stane, kar hoče.²²

Anton Linhart je veljal Zoisu po letu 1790 za prisrčnega prijatelja. Poleti je bil večkrat s svojo družino Zoisov gost na Brdu. Leta 1791 je naročil mecen Zois 500 odtisov zemljevida iz njegove Zgodovine iz Augsburga. Ko to sporoča

prijatelju, ga zagotavlja, da »lahko naroči še toliko ali še več izvodov, če želi, saj imamo še časa dovolje.«²³

Posledica stalnih reform v drugi polovici XVIII. stoletja je bila poplava raznih patentov, okrožnic, objav, tabel in predpisov. Zois, ki je imel smisel tudi za humor, se je iz tega takole ponorčeval: »Od običajnega prijatelja sem dobil zopet priloženo tabelo in opombe, iz česar se vedno bolj vidi, da še ni upati na konec del in nadlog in da bomo še imeli palico kameralistov nad vratom. Čudim se, da se ne puste Turki tabelarizirati. Korenjaki plačujejo edino davek na glavo in nesejo včasih še glavo naprodaj. Mi živimo brez nevarnosti in bomo tako lepo in stokrat preračunani, da se nas mora vendar zavidati.«²⁴ Drugič je menil bolj resno: »V tem kameralnem predpisu kot v mnogih drugih uredbah, ki pritekajo iz tega vira, nisem našel nič kot prazno besedičenje, kar se mi izredno gnusi.«²⁵

O svojih premoženjskih razmerah je sodil Zois leta 1788, da je nastopilo kot povsod tudi pri njem pomanjkanje denarja.²⁶ »Moji časi za nakup posesti so mimo, ne zaupam fisku nikoli več.«²⁷

V letih 1788 do 1792 je prebil Žiga Zois večino časa od pomladi do jeseni na Javorniku, v Bohinjski Bistrici ali pa v Mislinji, pri svojih fužinah, kjer je gradil nove plavže. »Za fužine sem se lotil toliko tveganega, kar me mora privedi zopet do moči ali vreči popolnoma k tlom. Pri gradnji plavža [na Javorniku] sam vršim nadzorstvo, kot da bi bil mojster. Prisiljen sem cele ure pogrešati pisalno mizo ter moram biti pri ognju, ker me je zapustil stari topilec Sulcer, izdelovalec mehov pa slabo streže. Zato se je novi poskus, ki se je opiral na njuno sodelovanje, toliko ponesrečil, da ni napredovalo delo dlje kot poprej, hkrati pa je bilo otežkočeno. Vse odvisi edino od neutrudnega in bistrega opazo-

vanja, kako mi bo možno zboljšati talilni proces zaradi napak, ki se primerijo. Brž ko bom dosegel to spoznanje tu, moram hiteti v Mislinjo, da priredim tamošnji plavž v ta namen in ga prižgem. Brž ko bom videl tam uspeh, pride na vrsto že gradnja plavža v Bohinjski Bistrici.«²⁸ Ob teh poslih je bil Zois na Gorenjskem navzočen ob slovesnem obhajanju košnje v rovtah, na gorenjskem pustu, kakor to imenuje sam. Nekaj sto plesalcev in plesalk je nastopilo ob spremljavi le dveh gosli.²⁹ Ob takih prilikah je mogel spoznati domače običaje in pesmi ter najti pobudo za zapise narodnih pesmi v svoji zbirki viž.

Ko je bil leta 1789 zaposlen Zois na Gorenjskem in Štajerskem pri gradnji plavžev, so šle h kraju priprave za uvedbo novega davčnega sistema pri zemljiških gosposkah, kar bi občutno oškodovalo zemljiške gospode. Vse to je Zois bridko občutil, ko je potožil Urbančiču, da je »sedaj ime dominij ponižano do zasmeha.«³⁰ Vedno nove uredbe, pa zopet razveljavitve, so povzročale negotovost ter razburjenje tako pri zemljiških gospodih kot pri podložnikih: »Ta trenutek sem dobil Vaše [Urbančičevo] sporočilo o ponovnem razveljavljenju tabel in o vsem drugem in o neprestanih zmešnjavah in kopičenju del, ki jih skoraj več ne morem razumeti. Njihov konec bo povzročil morda hujše posledice, kot se nikomur niti ne sanja. Ponovno Vas [Urbančiča] pooblašчам, da napravite zame vse, kar se da napraviti in popustite kmetom, kjer je le mogoče, da jih obdržimo za prijatelje.«³¹

V tem času so dospele tudi vesti o revoluciji na Francoskem. »Po mojem mnenju gredo stvari tako daleč, da bi bilo treba le majhne iskrice, pa bi bilo kmalu vse v ognju. Prehod k nam bo preko Tirolske. S tem postavljam načelo za Brdo, da se naj ravna pri vseh stvareh z največjo popustljivostjo, da ne bi zbudili nevolje. — Moramo torej popustiti in žrtvovati zaradi

Sl. 2. Grad Brdo pri Kranju

skupnih interesov tudi naše resnično, neodsvojljivo pravico.³²

O vstaji v Belgiji 1789. leta in izgubi dežele za Avstrijo je sodil Zois, da ga to »kot pravega rodoljuba neizrečeno boli, kajti velik denarni vir za našo državo je usahnil in je nenadomestljiv, če osvojimo tudi ves turški kontinent do Carigrada.«³³

Ko je preklical Leopold II. leta 1790 jožefinsko davčno regulacijo, je povzročilo to nemire na deželi. »Iz poslanske objave okrožnega urada se vidi, da ni le mene posebej, ampak tudi oblasti same malo strah. In kako bi moglo pač drugače biti? Čas nas bo naučil, da se ne bo pustilo ljudstvo več dolgo s seboj igrati.«³⁴ Zoisu ni ugajalo, da so po nekem sporočilu nameravali vpeljati tedaj v celjskem okrožju preki sod, »kajti po mojem mnenju ni treba gnati trpine do skrajnosti in se je treba izogibati ogorčenja. Raje vidim, da izostanejo dajatve na Brdu, kot pa da bi najmanjše tvegali s prisilnim izterjanjem.«³⁵

Po letu 1790 je Zois, ki mu je bilo tedaj komaj dobrih 40 let, vse pogosteje tožil, da mu vedno bolj primanjkuje zdravja. Mučil ga je protin, pogosto ga je bolela tudi glava. Oktobra meseca 1793 je pisal Urbančiču, da je mogel delati nekaj ur s peresom in da se danes počuti bolje kot običajno, toda »moje noge me nočejo nesti niti en korak daleč. Pošteno sram me je bilo, ko sem šel iz hiše preko Brega v ladjo in iz ladje v hišo,

ker sem moral vsekakor pustiti, da sta me pod roko peljala dva čolnarja.«³⁶ Leta 1795 je v svoji bolesti hrepenel, da bi mogel še enkrat videti Brdo in ljubo Gorenjsko.³⁷

OPOMBE

1. Pisem Zige Zoisa Urbančiču je 79 datiranih in 6 brez datuma. Začenjajo se s 24. majem 1780 in segajo do 20. aprila 1796. Dalje je eno pismo Zige neznanu zaradi lovca na fazane iz Prage iz leta 1776, 5 pisem Jožefa Zoisa iz leta 1779 ter 4 pisma Karla Zoisa Urbančiču iz let 1786, 1787, 1788 ter eno slovensko pismo podložnika Tomaža Bohinca iz Predoselj, ki prosi Zigo, da ga vzame v službo na Brdu. Kumerdejevo pismo, v katerem prosi za nekega brdskega podložnika, je iz leta 1796. V Urbančičevi korespondenci je bilo tudi pismo Antona Tomaža Linhart, naslovljeno nanj, ki ga je objavil A. Gspan, Anton Tomaž Linhart, Zbrano delo I. (1950), 320 in 574: Seznam zapuščine Zige Zoisa in pregled literature o njem prim. pri Fr. Kidrič, Zoisova korespondenca 1808—1809, AZU, Korespondence pomembnih Slovencev I., Lj. 1939, 7 sl. — 2. ZU (Zois Urbančiču) 24. 2. 1788. — 3. Prim. protokole brdske graščine. — 4. ZU 24. 5. 1780. — 5. ZU 20. 12. 1780. — 6. ZU 20. 12. 1780. — 7. ZU 7. 12. 1780. — 8. ZU 20. 12. 1780. — 9. ZU 20. 12. 1780. — 9. ZU 17. 2. 1782. — 10. Potrdilo 1. 7. 1782. — 11. UZ (Urbančič Zoisu) 17. 9. 1782. — 12. ZU 10. 5. 1785. — 13. ZU in UZ iz let 1780—1784. — 13a. Schviz von Schvizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Gorica 1905, 367; matične knjige župnije Smartno pri Kranju. — 14. UZ 18. 1. 1784. — 15. ZU 10. 5. 1784. — 16. UZ 9. 2. 1786. — 17. ZU 20. 12. 1780. — 18. ZU 15. 8. 1781. — 19. ZU 6. 6. 1784. — 20. ZU 20. 6. 1789. — 21. ZU 18. 2. 1785. — 22. ZU 17. 2. 1782. — 23. ZU 24. 5. 1791. — 24. ZU s. d. — 25. ZU 20. 1. 1788. — 26. ZU 24. 2. 1788. — 27. ZU 29. 8. 1788. 28. ZU 3. 5. 1790. — 29. ZU 25. 7. 1788. 30. ZU 27. 12. 1789. — 31. ZU 22. 8. 1789. — 32. ZU 30. 8. 1789. — 33. ZU 27. 12. 1789. — 34. ZU 2. 4. 1790. — 35. ZU 14. 7. 1790. — 36. ZU oktobra 1795. — 37. ZU 28. 7. 1795.

Vse omenjene arhivalije so v DAS.

PREBIVALSTVO LJUBLJANE PRED DVE STO LETI

DR. VLADO VALENCIČ

Leta 1754 je bilo izvedeno prvo štetje prebivalstva na Slovenskem, ki je bilo tudi prvo avstrijsko štetje in je sledilo neposredno upravnim reformam Marije Terezije. Glavni razlog zanj je bil verjetno davčnega značaja; ko je bila uvedena davčna reforma in terezijanski kataster, so hoteli ugotoviti število hiš in obenem število prebivalstva.¹ O tem popisu so se ohranili tudi podrobnejši podatki, ki so bili le delno izkoriščeni. Štetje je bilo izvedeno po župnijah; prebivalstvo ljubljanske stolne župnije, ki je tedaj obsegala ljubljansko mesto razen šentpetrskega in poljanskega predmestja, Kurje vasi ter dela kapucinskega predmestja, — kar je spadalo takrat vse k šentpetrski župniji —, je popisano v petih zvezkih, ki jih hrani Kapiteljski arhiv v Ljubljani. Ker so bili prebivalci popisani po spolu, starosti, stanu in povečini tudi po poklicu, nam morejo rezultati popisa pokazati v vseh teh pogledih strukturo ljubljanskega prebivalstva v zadnjem stoletju fevdalne dobe.

Statistični rezultati popisa iz leta 1754 so do sedaj prav malo znani. Zwitter je objavil le število hiš in prebivalcev po seznamih v štirih zvezkih, ki so obsegali obzidano mesto in Karlovško predmestje.² Namen te razprave je, da ob-

dela ob dvestoletnici popisa to še neizkoriščeno statistično gradivo in poda sliko o strukturi prebivalstva Ljubljane v osemnajstem stoletju.

IZVEDBA POPISA V LJUBLJANI

Prebivalstvo stolne župnije so popisali vikarji in leviti v petih okoliših (distriktih); za vsak okoliš je poseben seznam, v katerem so po hišah in ulicah navedene osebe, ki so ob popisu živele v Ljubljani.³ Nekaj oseb je navedenih le s krstnim imenom, za nekaj oseb je bilo celo ime neznanu in so v seznamih označene z »N. N.«. Stanovalci v hiši barona Mihaela Erberga so bili navedeni le po številu in skupinah starosti. Z malo izjemami je pri vsaki osebi navedena starost, povečini je naveden tudi poklic, stan in razmerje do družinskega poglavarja. Družine sicer niso kot take posebej označene, vendar se morejo v večini primerov ugotoviti osebe, ki spadajo k isti družini ali istemu gospodinjstvu.

Po obliki se sezname med seboj razlikujejo, verjetno ni bilo enotnih predpisov za sestavo; v nekaterih primerih stanovalci posamezne hiše niso dovolj jasno ločeni od stanovalcev v drugi hiši in je dvomljivo, ali gre za stanovalce v

eni ali dveh hišah, zato je negotovo tudi število popisanih hiš. Vendar je takih primerov malo in na končni rezultat bistveno ne vplivajo.

V prvem seznamu z naslovom »In districtu junioris vicarii Labaci. Von dem Eghaus bey dem Seminario beschriben seynd« je popisano prebivalstvo v hišah sedanje Florijanske ulice, Virantovega vrta, delno na Šentjakobskem trgu in v tamkajšnjem okolišu okrog nekdanjega jezuitskega semenišča.⁴ Drugi seznam je bil »In districtu senioris vicarii Labaci«, v katerem so označene ulice in je popisovalni okoliš točno lokaliziran. Starejši ljubljanski vikar je popisoval stanovalce v dvorcu (in der Burg), v Gosposki ulici, na Novem trgu, v Židovski ulici, na Bregu, v Nemški (današnji Križevniški) ulici, pred Križankami, v Salendrovi ulici, okrog stolnice, na Frančiškanskem (današnjem Vodnikovem) trgu in Frančiškanski (današnji Studentovski) ulici. Tretji seznam je napravil tudi mlajši vikar, pričel je s stiškim dvorcem, končal pa s hišami okrog magistrata, tako da je obsegal današnji Mestni in Stari trg do Sv. Jakoba z vsemi stranskimi ulicami. Četrty seznam »Status animarum sub districtu Mathia Suppantischitsch levita« je vseboval okolico na obeh straneh Sv. Florijana, Hrenovo in Rožno ulico, stanovalce na gradu in pod gradom v bližini in izven Karlovških vrat, hiše pred Karlovškimi vrati in med zidovi do vštete cerkve in jezuitskega semenišča (inter muros usque ad Ecclesiam et alumnatum inclusive). Zadnji, peti seznam, ki je najbolj obširen, je sestavljen mlajši levit; popisal je prebivalce v hišah od Vicedomskih (Dvorskih) vrat do Živinskega trga (to je od začetka Gosposke ulice pri današnji univerzi ob Trgu revolucije skozi Wolfovo ulico na Prešernov trg pred sedanjim frančiškanskim samostanom), od Živinskega trga do Gradišča (Čopova in Kardeleva ulica), od Gradišča do Krakovega (Veselova ulica in Gradišče), za stanovskim igriščem (Pallhaus) do Garzonovega gradiča (Garzonisch Schlessel) (Igriška ulica, Borštnikov trg, konec Rimske in začetek Tržaške ceste), od Qualizinega vrta do Nemških vrat (Rimska cesta št. 19 do Križank na Trgu francoske revolucije), od Nemških vrat skozi vse Gradišče (Vegova ulica, Soteska, Gregorčičeva ulica, Gradišče, Kongresni trg), v Krakovem in v Trnovem.⁵

Ker so duhovniki stolne župnije popisali prebivalstvo le v tej župniji, se je popisano ozemlje krilo tedaj brez dvoma s farnim teritorijem. Pri stolni župniji so bile popisane tudi hiše, ki ležijo v davčnih občinah Gradišče in Kapucinsko predmestje, torej je ta fara segala delno tudi na teritorij omenjenih davčnih občin.⁶ Za del ljubljanskega mesta, ki je spadal k šentpetrski župniji, sezname popisane prebivalstva niso ohranjeni, zato naša slika o ljubljanskem prebivalstvu ne more biti popolna. V popisih pogrešamo tudi stanovalce ljubljanskih samostanov, ki so bili na teritoriju stolne župnije. Od cerkvenih ustanov je bilo popisano le jezuitsko semenišče.

Po načinu in namenu štetja se vidi, da so leta 1754 popisovali stalno in ne vse prisotno

prebivalstvo, vendar to ne zmanjšuje vrednosti statističnega gradiva; prebivalstvo je bilo v tistih časih neprimerno manj gibljivo, kot je danes, in smo upravičeni predpostavljati, da razlika med stalnim in prisotnim prebivalstvom ni bila pomembna. V tem primeru, ko gre za eno župnijo, kjer spremembe niso bile velike, tudi ne vpliva v večji meri na pravilnost rezultatov okolnost, da je popisovanje trajalo dalj časa, mogoče nekaj tednov, ter ugotovitve o številu prebivalstva ne veljajo za isti termin, saj so spremembe zaradi novorojenih in umrlih, priseljenih in odseljenih, mogle nastopiti med popisovanjem. Razen da manjkajo v seznamih samostani, se zdi, da je popis obsegal vse hiše stolne župnije in zajel vse prebivalstvo; izjeme so mogle biti le nepomembne. Medsebojno poznavanje stalnih mestnih prebivalcev je bilo gotovo večje, kot je danes, zato verjetno niso nastale večje vrzeli.

Popisni sezname ne vsebujejo z izjemo petega seznama, ki ima popisano prebivalstvo prešteto in razdeljeno na moške in ženske, poročene in samske, ter po določenih starostnih skupinah, nikakih sumarijev, zato sem sezname sam obdelal, preštel popisane prebivalce in jih razdelil po posameznih skupinah, kakor so prikazani v naslednjih pregledih. Po posebni tabeli je bilo v mestni župniji v Ljubljani popisanih skupaj 6615 oseb, 2969 moških in 3644 ženskih.⁷ Te številke se nekoliko razlikujejo od števil, do katerih sem prišel po svojem izračunavanju. Sicer tudi pri mojih rezultatih niso pomote izključene, vendar mislim, da so morebitne moje napake manjše; razlike niso tako velike, da bi trpela pravilnost.

HISE, GOSPODINJSTVA IN PREBIVALCI PO POSAMEZNIH MESTNIH ČETRTH

Prvi pregled kaže število hiš, gospodinjestev in prebivalcev po posameznih delih Ljubljane, kakor so pač popisovalci popisne okoliše v svojih seznamih označili. V pregledu so okoliši navedeni tako, kot so v popisu, le tam, kjer popisovalci svojega okoliša niso označili, je naveden današnji naziv, ravno tako je v nekaterih primerih mestni del pojasnjen z današnjimi označbami.

Število v tem pregledu izkazanih hiš in gospodinjestev je treba pojasniti. Povečini so sezname sestavljeni tako, da je mogoče ugotoviti, koliko hiš, ki so bile obljudene, je bilo popisanih, ker so trije od štirih popisovalcev hiše navajali z imeni hišnih lastnikov, le nekaj primerov je dvomljivih. V enem seznamu hiše niso posebej označene, toda posamezni vpisi, ki se nanašajo po vsem videzu na eno hišo, so od drugih vpisov skoraj vedno ločeni s črtami, kar je omogočilo določiti število hiš. Sezname, ki se nanašajo na predmestja, navajajo, kot sem mogel ugotoviti, v petnajst primerih vrtove kot bivališča. Ti primeri so bili v Gradišču in okrog njega, verjetno so popisani prebivalci — nekateri so po poklicu označeni kot vrtnarji in dninarji, so pa med njimi tudi drugi poklici —, ki so stanovali morda v primitivnejših zgradbah, spadajočih k

JURIJ SUBIC — Sadovnjak — Olje

označenim vrtovom. Število hiš v tej statistiki predstavlja torej število zgradb, v katerih je živelo popisano prebivalstvo. Le dva od petih seznamov izkazujeta posamezne stranke v hišah ločeno, mislim, da smemo število strank isto- vetiti s številom gospodinjestev ali družin. V treh seznamih manjkajo označbe, ki bi kazale, katere osebe spadajo k isti družini ali istemu gospo- dinjstvu. V svojem seznamu sem štel kot eno gospodinjestvo primere, v katerih se je iz sezna- ma videlo, da gre za eno družino, ki je obsegala starše, otroke, hišne posle in morebiti tudi roko- delske pomočnike in vajence. Ravno tako sem štel za eno gospodinjestvo vdove z otroki. Posa- mezne osebe, za katere ni bilo mogoče ugotoviti, v kakšnem razmerju so bile do družine ali gos- podinjstva, s katerim so bile skupaj popisane, sem štel k tem gospodinjestvom. Na podlagi ta- kega merila, ki ima seveda nekaj svojevoljnosti, mislim, da se število gospodinjestev ne izkazuje previsoko.

plemstvo, uradništvo in bogatejše meščanstvo. Ta gospodinjestva so zaposlovala sorazmerno vi- soko število hišnih poslov, močnejši obrtniki pa tudi več pomočnikov in vajencev, ki so živeli z njimi v skupnem gospodinjestvu. Plemiške dru- žine so imele številno služinčad, včasih celo deset in več oseb, redno pa 3 do 5; tudi uradniki in meščanske trgovske in obrtniške družine so imele po več hišnih poslov. V ulicah, kjer je stanovalo revnejše prebivalstvo, kot v Hrenovi in Rožni ulici ter v predmestjih, je bilo pov- prečno število članov v gospodinjestvu že precej nižje, dasi so nekatera gospodinjestva imela šte- vilne tuje stanovalce, zlasti dijake.

Celotno število popisanih prebivalcev stolne župnije je znašalo 6638 oseb; od tega je bilo v obzidanem delu mesta 4129, v predmestjih pa 2509 oseb, če štejemo k predmestjem prebivalstvo izven Karlovških vrat ter vse prebivalstvo petega seznama. Ker obsega četrti seznam 259 prebival- cev z navedbo »na gradu in pod gradom v bli- žini in izven Karlovških vrat«, ni izključeno, da bi določeno število oseb morali šteti še k pred- mestjem.

Da bi dobili število prebivalstva celotnega ozemlja tedanje Ljubljane, bi morali k številu prebivalstva stolne župnije prišteti še prebival- stvo ljubljanskih predmestij, ki so spadala pod šentpetersko župnijo, to so bila šentpetersko pred- mestje, Poljane, Kurja vas in del Kapucinskega predmestja, ki je bil pri šentpeterski fari. Žal seznam popisa iz leta 1754 za šentpetersko žup- nijo niso ohranjeni, vsaj pri vsem iskanju jih ni bilo mogoče najti. Pač pa so ohranjeni po- datki o številu prebivalstva šentpeterske župnije za leto 1783.⁸ Po teh podatkih je imelo tedaj

Popisni seznam	Mestni deli, ulice, trgi	Hiše	Gospo- dinjstva	Prebi- valci
I.	Od ogalne hiše pri seminarju (t. j. jezui- tskem, Florijanska ulica, Virantov vrt)	40	84	519
II.	Dvorec (die Burg)	1	5	39
	Gosposka ulica	11	26	194
	Novi trg	10	21	227
	Zidovska ulica	12	28	187
	Breg	12	23	158
	Nemška (Križevniška) ulica	15	35	188
	Pred nemško hišo (Križankami)	4	6	57
	Salentingerjeva (Salendrova) ulica	3	4	21
	Okrog stolnice	17	35	193
	Frančiškanski (Vodnikov) trg	2	7	42
	Frančiškanska (Studentovska) ulica	6	10	56
III.	Stari in Mestni trg s stranskimi ulicami	68	146	978
IV.	V bližini in na obeh straneh Sv. Florijana	19	32	186
	Zabjek	18	38	175
	Hrenova ulica	20	37	160
	Rožna ulica	29	41	221
	Na gradu in pod gradom v bližini in izven Karlovških vrat	33	54	259
	Izven Karlovških vrat (začetek Karlov- ške ceste)	22	32	112
	Med zidovi do vštete cerkve in seminarja	35	44	269
V.	Od Vicedomskih (Dvorskih) vrat do Zi- vinskega (Prešernovega) trga	20	41	235
	Od Živinskega trga do Gradišča	11	20	130
	Od Gradišča do Krakovega	7	13	74
	Za stanovskim igriščem do Garzono- vega gradiča	13	19	100
	Od Qualizinega vrta do Nemških vrat	16	30	228
	Od Nemških vrat skozi vse Gradišče	32	88	449
	Krakovo	77	141	634
	Trnovo	70	111	527
		623	1189	6638

Na gospodinjestvo je prišlo povprečno 5,6 osebe. Ako primerjamo povprečno število članov v gospodinjestvu po posameznih delih mesta, vi- dimo, da so največ članov imela gospodinjestva na Novem trgu, pred Križankami in v Gosposki ulici, sledili so Breg, Stari in Mestni trg ter Židovska ulica. Največ oseb je prišlo povprečno na gospodinjestvo v ulicah, kjer je stanovalo

	družin	prebivalcev
Šentpetersko predmestje	490	1600
Poljansko predmestje	266	1089
Kurja vas	23	87
skupaj	779	2776

Ker je bilo število prebivalstva tedaj precej stalno, se najbrž tudi leta 1754 prebivalstvo na- vedenih predmestij ni bistveno razlikovalo od gornjega stanja. Kot že omenjeno, pogrešamo v popisnih seznamih stanovalce tedanjih ljub- ljanskih samostanov, ki so bili na ozemlju stolne župnije, v popisu pri tej župniji pa najbrž niso bili upoštevani iz razloga, ker so bili izvzeti od župnijske pristojnosti. Ti samostani so bili fran- čiškanski (na današnjem Vodnikovem trgu), av- guštinski (današnji frančiškanski), kapucinski in uršulinski (oba na Trgu revolucije).

STRUKTURA PO SPOLU IN STAROSTI

Starost prebivalstva je z nekaj izjemami v seznamih navedena s številom let za vse popi- sane osebe. Navedbe glede starosti niso bile brez napak, saj so se precejšnje napake pojavljale celo pri prvih ljudskih štetjih v drugi polovici prejš- njega stoletja. Pokazalo se je zlasti, da je neso- razmerno visoko število oseb okroglih, z deset

deljivih letnikov. Tako je bilo pozneje tudi pri ljudskih štetjih, ko je bilo treba navesti letnico rojstva in ne leto starosti. Toliko bolj se pa seveda nagnjenje k okroglim številkam izraža v rezultatih popisa iz leta 1754, ko so popisovalci zapisali leta starosti, kakor so jim povedali njihovi informatorji. Leta starosti so bila navedena v veliki meri le približno in najraje v okroglih številkah. Zato je že število desetletnih previsoko v primeri s sosednimi letniki, še bolj se to vidi pri dvajset-, tridesetletnih itd.

V naslednjem pregledu je prebivalstvo, ločeno za moški in ženski spol, razdeljeno po starostnih skupinah, ki obsegajo po deset let, na ta način se napake pri navedbi starosti medsebojno bolj izravnavajo in je slika, ki jo dajo številke, pravilnejša.

Starost	moški	v %	ženske	v %
do 9 let	495	16.75	539	14.65
10—19 „	672	22.74	626	16.99
20—29 „	597	20.20	944	25.65
30—39 „	411	13.91	573	15.56
40—49 „	347	11.74	498	13.52
50—59 „	247	8.56	294	8.—
60—69 „	121	4.10	144	3.91
70—79 „	56	1.22	42	1.14
80—89 „	15	0.44	13	0.35
90—99 „	2	0.07	2	0.05
neznana	14	0.47	8	0.22
Skupaj	2955	100.—	3685	100.—

Številčno primerjanje obeh spolov pokaže, da so ženske močno prevladovale, na 1000 moških je prišlo 1246 žensk, ženska delež je delno previsok, ker niso bili pri popisu upoštevani samostani, ki so imeli skupaj večje število moškega prebivalstva. Po posameznih delih mesta pa se opaža razmerje, ki se od povprečja oddaljuje. Pri prebivalstvu, stanujočem na Mestnem in Starem trgu s stranskimi ulicami, je prišlo na 1000 moških 1274 žensk, v drugih okoliških obzidanega mesta so sicer tudi prevladovale ženske, toda ne tako znatno; v predmestjih, popisanih v petem seznamu, pa je bilo na 1000 moških 1414 žensk. Visok delež je v veliki meri posledica številnih ženskih hišnih poslov. Živelo je v mestu in zlasti v predmestjih tudi veliko število vdov in drugih žensk, pri katerih poklic ni bil označen in je njihov značaj težko točneje opredeliti. Medsebojno številčno razmerje obeh spolov se je pozneje znatno spremenilo v korist moških. Pri ljudskem štetju leta 1857 je prišlo v Ljubljani pri navzočem prebivalstvu na 1000 moških 1066 žensk.⁹ Primerjava tega razmerja z letom 1754 je mogoča le z nekaterimi pridržki. Razmerje iz leta 1857 se nanaša na vso Ljubljano in na vse prisotno prebivalstvo, leta 1754 le na ozemlje tedanje stolne župnije, in še na tem ozemlju popis ni zajel vseh, ter na stalno naseljeno prebivalstvo. Vendar je sprememba v korist moškega deleža tako velika, da je gotovo imela vsaj deloma razlog tudi v dejanskem povečanju in ni le posledica različnega načina v popisovanju prebivalstva.

Razdelitev prebivalstva po starostnih skupinah vsebuje vso značilnost starostne strukture mestnega prebivalstva; najmlajši, otroški letniki, so razmeroma šibko zastopani, glavni delež odpade na prebivalstvo v srednji starosti. Že ta struktura kaže, v kakšni meri se je mestno prebivalstvo ohranjalo in naraščalo po dotoku od zunaj, ki je številčno ojačal srednje letnike. Doseljivanje v Ljubljano ni bilo pred dve sto leti za razvoj mestnega prebivalstva nič manj pomembno kot danes. Pomembne pa so bile razlike med moškim in ženskim prebivalstvom. Pri moških je bila najmočnejša skupina 10—19-letnih, pri ženskah skupina 20—29-letnih. Zaradi zunanega dotoka dijaštva v ljubljanske šole je naraslo število moškega prebivalstva v dijaški starosti; tudi rokodelski pomočniki in vajenci so prihajali v Ljubljano od drugod. Za povečanje ženske starostne skupine od 20—29 let je bil brez dvoma odločen dotok številne hišne služinčadi, pri kateri so imele ženske veliko večino. Pri srednjih starostnih skupinah od 20—49 let je bil ženski delež na prebivalstvu močnejši kot moški, pri mlajših in pri starejših so imeli moški večino, ki pa je bila pri starejših skupinah, katere so že tako šibke, neznatna in ni mogla bistveno vplivati na številčno razmerje obeh spolov v celoti.

Ta starostna struktura se je z gospodarskim razvojem in socialnimi spremembami v enem stoletju precej spremenila ravno pri starostnih skupinah od 10. do 29. leta. Po štetju leta 1857 je moški delež 10—19-letnih znašal 25.71 %, delež 20—29-letnih pa je bil 13.96, ženski delež 10—19-letnih je bil skoraj isti kot leta 1754, delež 20—29-letnih pa je znašal le 17.89 %.¹⁰ Doseljivanje žensk v tej starostni dobi je torej v sorazmerju do celotnega ženskega prebivalstva precej nazadovalo, kar je gotovo v veliki meri v zvezi z relativnim nazadovanjem števila hišnih poslov.¹¹ Močnejše je bilo doseljivanje moških v starosti od 10—19 let, pri katerem je imelo najpomembnejši delež brez dvoma dijaštvo.

POKLICNA IN SOCIALNA STRUKTURA

Popisovalci so morali pri popisu leta 1754 navesti za popisane osebe tudi njihov poklic (Profession). Verjetno je, da podrobnejših navodil za označevanje poklicev ni bilo, zato je vsak popisovalec pripisal popisani osebi poklic, kakor mu je bil znan ali pa ga je popisana oseba navedla. Označevanje poklicev zato ni moglo biti enotno zlasti pri redkejših poklicih. Navajati v pregledu poklicne in socialne strukture vse poklice, ki se v seznamih pojavljajo, nima pomena, ker bi bil tak pregled nesistematičen in ne dovolj jasn. Zato sem sestavil poklicne skupine, ki so na podlagi statističnega gradiva za strukturo tedanjega ljubljanskega prebivalstva najbolj značilne. Seveda so bili tudi primeri, ko je bilo mogoče posamezno osebo uvrstiti v več skupin, odločil sem se za skupino poklica, ki je bil v seznamu naveden na prvem mestu. Dasi vsebuje moj pregled skupino javnih usluž-

bencev, nisem v tej skupini upošteval državnih in deželnih funkcionarjev, ki so imeli tudi plemiški naslov, ampak sem jih uvrstil med plemiče. Isto je pri osebah z doktorskim naslovom, ki jih izkazujem v posebni skupini. Le osebe duhovskega stanu so izkazane, čeprav so bile morda plemiči, v skupini duhovnikov. V tej skupini so tudi diakoni in subdiakoni. V skupini doktorjev so združeni doktorji prava in medicine, v seznamih ni bilo vedno označeno, za kakšnega doktorja gre. V skupini javnih služb so vsi, za katere se po označbah poklica vidi, da so bili v javnih službah države, dežele ali mesta; v tej skupini so izkazani le uslužbenci, ki niso spadali med plemstvo ali doktorje. Skupina trgovcev obsega trgovce in kramarje ter njihove pomočnike in učence, skupina obrtnikov pa razne rokodelce, lekarnarje, kiparje in slikarje, osebe, označene kot fabrikante, pomočnike in vajence vseh teh dejavnosti. V tej skupini je upoštevano tudi večje število oseb, pri katerih poklic sicer ni bil naveden, ki pa so po vsej verjetnosti bili rokodelci, ker so v njihovem gospodinjstvu živeli rokodelski pomočniki in vajenci. V takih primerih je najbrž pomotoma izostal pri družinskem poglavarju naziv poklica. V poklicni skupini prometa so vozniki, čolnarji, stolonoše in tovarniki, v skupini gostinstva pa gostilničarji, vinočiči in podobne gostinske obrti. Posebej je izkazana skupina ribičev, ki so bili dovolj značilen poklic za tedanje Ljubljano, tako da zasluži v naši statistiki posebno mesto. Kot posebna skupina je izkazano dijaštvo, ki je obiskovalo gimnazijo in licej. Dninarjev je bilo po navedbah v popisnih seznamih razmeroma malo. Uslužbenstvo plemstva, duhovščine in doktorjev, ki ni imelo značaja hišne služinčadi, je v posebni skupini, to so bili razni upravni uslužbenci, pisarji in tajniki; v tej skupini so tudi cerkveni laični uslužbenci. Zelo številna je bila skupina hišne služinčadi, ki je opravljala raznovrstna opravila v gospodinjstvu svojih delodajalcev. Poleg hišnih poslov, slug, kočijažev, kuharic, sobaric, pestunjev itd. so imeli zlasti plemiči še lovce, vrtnarje itd. V posameznih primerih so bili di-

jaki istočasno sluge pri duhovnikih in uradnikih ter instruktorji v družinah, v pregledu sem jih uvrstil v skupino dijakov. Tudi nekateri duhovniki so označeni kot instruktorji, štel sem jih le kot duhovnike. V posebni skupini so osebe označene kot berači. Nekaj oseb je bilo v seznamih navedenih kot gostači (Inwohner). Ker je ta naziv nedoločen tako glede poklica kot glede socialne pripadnosti, so gostači združeni skupaj z osebami, pri katerih manjka vsaka navedba o poklicu, morebitni zaposlitvi in stanovski pripadnosti, oziroma, pri katerih navedba ni bila dovolj točna, da bi se mogla popisana oseba uvrstiti v eno ali drugo poklicno skupino. Ta skupina je zelo številna, saj obsega skoraj četrtino vseh popisanih oseb. V njej močno prevladujejo ženske, precejšen del je bilo vdov. Po tem smemo sklepati, da pomanjkanje označb poklica ali stanu pri osebah, ki smo jih uvrstili v to skupino, ni, vsaj ne v pretežni meri, posledica netočnega popisovanja, temveč da gre v teh primerih za osebe, ki sploh niso bile zaposlene ali pa so bile mogoče le priložnostno zaposlene. Večina oseb te skupine, nad tri četrtine vseh, je živelo v predmestjih, okrog sv. Florijana, pod gradom, na Žabjaku, v Hrenovi in Rožni ulici, torej v delih mesta, kjer so živeli ubožnejši sloji mestnega prebivalstva. Tudi starostna sestava te skupine se je bistveno razlikovala od povprečne starostne sestave vsega prebivalstva. Pri moškem prebivalstvu jih je bilo 28.2% v starosti do 9 let; močnejše kot povprečno so bili zastopani nad 60-letni. Pri ženskem prebivalstvu v skupini brez poklica so bili mlajši in srednji letniki do 40. leta šibkejši kot povprečno, zato pa so bili starejši letniki mnogo močnejši. Tako nam tudi starostna struktura dokazuje, da je bilo v skupini brez navedenega poklica približno polovica oseb v starosti, ko še niso ali pa že niso bile več zmožne za delo. Potemtakem predstavlja skupina brez poklicne ali stanovske označbe v glavnem nezaposleno ali le s priložnostnim delom zaposleno prebivalstvo, ki je živelo verjetno v veliki meri tudi od tuje dobrodelnosti.

Poklicne ali stanovske skupine	Samostojni ali zaposleni		Družinski člani		moški	ženske	skupaj	v %
	moški	ženske	moški	ženske				
Plemstvo	54	12	34	102	88	114	202	3.04
Duhovščina	88	—	—	—	88	—	88	1.33
Doktorji	40	—	20	48	60	48	108	1.65
Javna služba	132	—	65	164	197	164	361	5.44
Trgovstvo	52	—	28	54	80	54	134	2.02
Obrtništvo	662	17	170	515	832	532	1364	20.55
Promet	95	—	69	158	164	158	322	4.85
Gostinstvo	20	3	8	49	28	52	80	1.20
Ribištvo	45	—	32	85	77	85	162	2.44
Dijaštvo	344	—	—	—	344	—	344	5.18
Dninarji	64	—	19	84	85	84	167	2.52
Uslužbenstvo plemstva, duhovščine itd.	41	—	3	19	44	19	63	0.95
Hišna služinčad	319	1049	29	74	348	1123	1471	22.16
Berači	4	5	1	1	5	6	11	0.16
Brez navedbe in gostači	267	878	250	366	517	1244	1761	26.55
	2227	1964	728	1719	2955	3683	6638	100.—

V sprednji tabeli so posebej izkazani družinski poglavarji in v posameznih poklicih zaposleni, posebej pa družinski člani, oboji ločeni po spolu. Iz končnih dveh stolpcev se vidi številčna moč posamezne skupine v absolutnih in relativnih številkah. Kot v poklicih zaposleni ali družinski poglavarji so po posameznih skupinah izkazane ženske le v primerih, ko je šlo za vdove. Na splošno so bile ženske zaposlene kot hišna služinčad; v drugih skupinah za zaposlitev praktično niso prihajale v poštev. Najštevilnejša je skupina oseb, pri katerih poklic ali stanovska pripadnost nista bila navedena. Kot smo videli, so to skupino v pretežni meri tvorili socialno najšibkejši dveh mestnega prebivalstva. Druga skupina po obsegu je bila hišna služinčad, torej tudi socialni sloj, ki je bil na lestvici fevdalne družbene hierarhije čisto spodaj. Če tema dvema skupinama dodamo še dninarje, potem je več kot polovica takratnega prebivalstva stolne župnije pripadala najnižjim socialnim slojem. Poklicem, ki so opravljali kakšno gospodarsko dejavnost, rokodelskemu, trgovskemu, gostinskemu, prometnemu in ribiškemu, je pripadalo komaj dobrih 30 % mestnega prebivalstva. Drugi poklici in stanovi so bili številčno šibki. Skupina dijaštva bi morala biti pravzaprav razdeljena med druge skupine, h katerim je po svojem po-

reklu spadala. Toda poreklo je razvidno le za 37 dijakov, ki so živeli skupaj s svojo družino, za večino ni znano, zato se mi je zdelo primernejše, če je vse dijaštvo združeno v eni skupini. Od 37 dijakov, za katere je znana skupina, kateri so po poreklu pripadali, je bilo 13 plemičev, 2 sta bila iz doktorskih družin, 7 iz družin javnih uslužbencev, 15 pa je bilo sinov obrtnikov. Tudi za manjše število hišnih poslov, zlasti moških, bi bilo najbrž pravilneje, če bi se šteli nekateri k poklicnim skupinam njihovih delodajalcev. Čolnarji so imeli 12 hlapcev, zelo verjetno so bili ti hlapci zaposleni tudi pri čolnarjenju in bi spadali torej bolj v poklicno skupino prometa kot pa med hišne posle.

Pregled socialne strukture nam pokaže razmerja med posameznimi poklici in stanovi v nekoliko drugi luči. V tem pregledu so posamezne osebe razvrščene po socialnem položaju, ki so ga v poklicu imele, oziroma po razmerju do družinskega poglavarja. Kot pomožne moči so izkazani razni uslužbenci kot tajniki in drugi uradniki plemičev, pisarji pri doktorjih prava, razni uslužbenci duhovnikov in cerkve, trgovski in obrtni pomočniki in vajenci ter pisarji javnih uslužbencev. Hišna služinčad je razdeljena po stanovskih in poklicnih skupinah, kjer je bila zaposlena.

Poklicne ali stanovske skupine	Samostojni	Pomožne moči	Družinski člani	Hišna služinčad	Skupaj	V %
Plemstvo	66	7	158	577	588	8.86
Duhovščina	88	11	20	63	182	2.74
Doktorji	40	5	68	72	185	2.77
Javne službe	152	13	229	135	509	7.67
Trgovstvo	29	23	82	57	191	2.88
Obrtništvo, promet, gostinstvo, ribištvo	515	327	1086	331	2259	34.03
Dijaštvo	344	—	—	—	344	5.18
Dninarji	64	—	105	4	171	2.58
Brez navedbe, gostači, be- rači in drugi	1159	—	721	329	2209	33.29
	2437	386	2447	1368	6638	100.—

Pomožne moči sta zaposlovala v glavnem trgovini in obrt. Hišnih poslov je imelo največ plemstvo, povprečno je prišlo nad 5 oseb služinčadi na vsako plemiško gospodinjstvo. Pri trgovcih sta prišla skoraj dva hišna posla na družino, trgovci so imeli večja gospodinjstva, nekateri so držali tudi hlapce, verjetno so imeli konje za prevažanje blaga. Večina doktorskih družin je imela vsaj po dva hišna posla, pri javnih nameščencih je prišel na gospodinjstvo povprečno po eden. V pregledu socialne strukture prihaja vpliv vodilnih slojev fevdalne družbe bolj do izraza kot pa v pregledu poklicne in stanovske pripadnosti. Zlasti delež plemstva na prebivalstvu je znatno večji, če upoštevamo tudi vse, ki so bili v njegovi službi. Gospodarskim panogam, trgovini, obrti, prometu, gostinstvu in

ribištvu je pripadalo komaj slabih 37 % mestnega prebivalstva. Ta delež je pozneje z razvojem kapitalističnega gospodarstva zelo narasel. Zadnja tabela vsebuje razdelitev prebivalstva po poklicnih in stanovskih skupinah v posameznih delih mesta. Z rimskimi številkami I do IV so označeni popisni okoliši, ki so točneje popisani v prvi tabeli, iz petega popisnega okoliša pa so posebej prikazani ves okoliš Gradišča, Krakovo in Trnovo.

Čeprav je bilo mesto stisnjeno v glavnem na majhni površini med grajskim gričem in Ljubljano in se je tudi del mesta onstran Ljubljane s predmestji tesno naslanjal na mestno jedro, so se izoblikovale na mestnem ozemlju značilne četrti, kjer so med prebivalstvom znatneje prevladovali posamezne poklicne ali sta-

Poklicne in stanovske skupine	I.	II.	III.	IV.	Gradišče	Krakovo	Trnovo
Plemstvo	25	135	28	5	11	—	—
Duhovščina	5	30	16	29	8	—	—
Doktorji	12	11	53	3	29	—	—
Javna služba	28	115	77	49	90	—	2
Trgovstvo	3	5	100	—	24	—	2
Obrtništvo	190	178	186	320	291	123	76
Promet	—	—	—	7	5	80	250
Gostinstvo	—	2	37	—	40	1	—
Ribištvo	—	—	—	—	—	162	—
Dijaštvo	65	60	31	150	35	4	1
Dninarji	—	—	—	—	91	32	44
Uslužbenstvo plemstva, duhovščine, cerkve itd.	1	32	15	4	9	2	—
Hišna služinčad	134	356	292	154	245	46	44
Berači	—	—	—	—	11	—	—
Brez navedbe in gostači	58	240	143	661	347	184	128
	519	1362	978	1582	1256	634	527

novske skupine. Več kot polovica plemstva je živela na Novem trgu. Na Novem trgu in v njegovi sosesčini so bili sedeži državnih in deželnih uradov, zato je tam stanoval velik del javnih uslužbencev. Duhovščina se je držala bližine stolnice in cerkve Sv. Jakoba, poleg katere je bil jezuitski kolegij; doktorji in trgovci so si izbrali svoja stanovanja na Starem in Mestnem trgu. Tudi za odličnejše sloje je postajal okoliš Gradišča privlačno bivališče, več plemiških in doktorskih rodbin ter javnih uslužbencev je imelo tam svoje hiše z vrtovi. V Gradišču, kjer so se stekale glavne ceste za Ljubljano, je bilo močnejše zastopano gostilništvo. Znotraj mestnega obzidja so stanovali gostilničarji skoraj izključno na Starem in Mestnem trgu. Nekaj manj kot polovica dijaštva je stanovala v ulicah blizu Sv. Florijana, v Hrenovi in Rožni ulici ter v njihovi sosesčini. Odločilna je bila verjetno bližina jezuitske gimnazije pri Sv. Jakobu ter številne družine v tem okolišu, ki so sprejemale dijake na stanovanje. Obrtništvo je bilo zastopano v vseh mestnih četrtih, sorazmeroma najmočnejše je bilo med prebivalstvom Florijanske ulice, potem v ulicah v sosesčini Sv. Florijana, Rožni in Hrenovi ulici, pod Gradom in na Žabjaku. Nekatere obrti so bile močno zastopane tudi v okolišu Gradišča, tako na primer kovači in tesarji. Dninarji so bili izkazani le v predmestjih, Gradišču, Krakovem in Trnovem, hišna služinčad je bila sorazmerno najštevilnejša v mestnih četrtih, v katerih so prevladovali stanovi, ki so imeli največ hišnih poslov. Najbolj značilna v pogledu poklicne razdelitve prebivalstva sta bila Krakovo in Trnovo. V Krakovem so bili koncentrirani vsi ljubljanski ribiči, v Krakovem in Trnovem pa vsi ljubljanski čolnarji; tudi večina voznikov je bila iz Trnovega. Oseb brez poklica ali vsaj brez označenega poklica je živelo največ v četrtem okolišu, skoraj pri polovici prebivalcev tega okoliša ni naveden

poklic, veliko takih oseb je bilo popisanih tudi v predmestjih. Kot je bilo že omenjeno, moramo v tej skupini iskati zastopnike najšibkejših slojev mestnega prebivalstva, dasi je verjetno popisovalec četrtega okoliša zaradi površnosti tudi večkrat opustil poklicne označbe pri popisanih osebah. Ta seznam je namreč najmanj urejen in najmanj pregledno sestavljen.

Značilno za poklicno strukturo tedanjega mestnega prebivalstva, ki je bilo popisano v stolni župniji, je tudi, da ni bilo nobene osebe, ki bi bila zaposlena predvsem s kmetijstvom, le v predmestjih je bilo nekaj vrtnarjev. Verjetno so bili tudi dninarji, ki so živeli v predmestjih, delno zaposleni s kmetijstvom; v rezultatih popisa ne prihaja v poštev, v koliki meri se je mestno prebivalstvo pečalo s kmetijstvom, dasi je kmetijstvo gotovo imelo večjo vlogo v gospodarstvu mestnega prebivalstva, kakor pa jo kažejo ti rezultati.

O REZULTATIH IN POMENU POPISA IZ L. 1754

V popisnih seznamih iz leta 1754 nam je ohranjeno statistično pragradivo, ki nam, kot so pokazali naši pregledi, daje dovolj zanimiv vpogled v ustroj tedanje družbe. Ugotovljeni rezultati brez dvoma opravičujejo obdelavo tega gradiva. S podatki, ki so v sestavljenih statističnih pregledih objavljeni, gradivo ni v celoti izčrpano, zanimive bi bile še kombinacije poklicev s starostjo, razdelitev prebivalstva po velikostnih skupinah gospodinjestev, mogli bi ugotovljati obljudenost hiš po mestnih četrtih itd. Mislim pa, da se mi je posrečilo s precejšnjo natančnostjo zajeti strukturo ljubljanskega prebivalstva v mejah stolne župnije po spolu, starosti, poklicu in socialni grupaciji. Statistična ugotovitev te strukture se mi zdi toliko bolj pomembna, ker je izvedena na podlagi prvega plošnega popisa na našem ozemlju, ki to sploh omogoča, in se nanaša na čas, ki je posebej po-

memben tudi v zgodovinskem pogledu. V prvi polovici XVIII. stoletja se je avstrijska monarhija pričela oblikovati v moderno teritorialno državo, v kateri je državna skupnost postala istočasno gospodarska skupnost. Utrditev države v tej smeri je napredovala zlasti pod vladavo Marije Terezije. Istočasno se je spreminjala notranja struktura države, ki je prehajala od srednjeveškega stanovsko-fevdalnega ustroja k ustroju države prosvetljenega vladarja, ki skrbi za blaginjo svojih podanikov. V zvezi s tem razvojem je nastanek moderne statistike v Avstriji, kajti popis iz leta 1754 predstavlja prvo štetje prebivalstva v avstrijskih dednih deželah, ki je bilo izvedeno enotno za vso državo.¹²

V rezultatih, ki jih moremo izluščiti iz tega popisa, se še močno izraža stanovsko-fevdalni ustroj, ki ga niso mogle zrahljati upravne reforme Marije Terezije, in pa merkantilizem, dasi se je ta že močno uveljavljal v prvi polovici XVIII. stoletja. Med mestnim prebivalstvom so številčno še vedno znatno prevladovali sloji, ki se niso vzdrževali z obrtjo ali trgovino oziroma s katekologi gospodarsko dejavnostjo. Glavni element mesta so še vedno bili, kot jih je označil Sombart, konsumenti, plemstvo, duhovščina, uradništvo in njihova služinčad, dijaštvo in ne najmanj najšibkejši socialni sloji, ki so živeli v veliki meri na račun državne in cerkvene dobrodelnosti.¹³ Tudi rokodelstvo in trgovina v mestu sta živela posredno v precejšnji meri od teh konsumentov, čeprav se je ravno v času merkantilizma ljubljanska trgovina, zlasti tranzitna, okrepila in so tudi v Ljubljani in njeni okolici nastale prve manufakture.¹⁴ Delež producentov na mestnem prebivalstvu je bil verjetno v porastu, ni pa še seveda mogel znatneje spremeniti sestave mestnega prebivalstva, saj je največja manufaktura, suknarna, bila na Selu in ne v Ljubljani ter v njej zaposleni delavci niso bili prebivalci mesta. Sicer pa so bile ljubljanske manufakture manjšega obsega, zaposlovale so majhno število delavcev. Poklicna in socialna struktura ljubljanskega prebivalstva se je mogla v večji meri spremeniti šele v prvi polovici XIX. stoletja, ko je Ljubljana dobila večja industrijska podjetja in železnico. Rezultati popisa iz leta 1754 nam pa dajejo ravno možnost, da moremo spremembe v strukturi prebivalstva, ki so pozneje nastale, statistično ugotavljati. Pomembni so rezultati tega popisa tudi zato, ker moremo po njih sklepati na razvoj mestnega prebivalstva v dobi merkantilizma, ki je imel na njegovo rast pozitiven vpliv. Na podlagi podatkov o številu rojenih in na podlagi davčnega

seznama zavezancev za mesni krajcar iz leta 1706 sem cenil prebivalstvo Ljubljane okrog l. 1700 na 7280 do 7450 oseb, na stolno župnijo je prišlo okrog 5710, na šentpetsko, kolikor je je spadalo pod mesto, pa 1740 prebivalcev.¹⁵ V pol stoletja je torej prebivalstvo stolne župnije naraslo za nad 900, prebivalstvo predmestij, ki so spadala pod šentpetsko faro pa do l. 1785, za katero imamo podatke, za nad 1000 oseb. Starostna struktura, ki nam jo je pokazal popis iz leta 1754, pa odkriva, v koliki meri je dosegljevanje pripomoglo k povečanju števila prebivalstva.

OPOMBE

1. Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1956, str. 48 sl. Ta razprava vsebuje več o štetju l. 1754, ravno tako tudi razprava Lojzeta Pippa, O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. Kronika slovenskih mest, I/1934, str. 199 sl. — 2. Fran Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija. Geografski vestnik V-VI/1929-1930, str. 149. Po Zwitteru najava število prebivalstva Lojze Pipp, Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske. Kronika slovenskih mest II/1935, str. 67. — 3. Štirje seznama s popisanim prebivalstvom znotraj mestnega obzidja in v Karloškem predmestju so v Kapiteljskem arhivu, fasc. 117/3, peti seznam s prebivalstvom v predmestjih, ki so spadala pod stolno župnijo, pa je v fasc. 128/1,6. Vsi statistični podatki, ki jih navajam, so zbrani iz teh seznamov, zato v nadaljnjem tega vira več ne citiram. — 4. V seznamu so hiše navedene po lastnikih, lokaliziral sem jih deloma s pomočjo Vladislava Fabjančiča (Knjiga hiš, I. del: Stari trg, v MALJ.) — 5. Hiše so lokalizirane na podlagi Fabjančičeve Knjige hiš, V. del: Kapucinsko predmestje in VI. del: Gradišče. Tudi v drugih primerih mi je za lokalizacijo služil Fabjančič. — 6. S trditvijo Maksa Miklavčiča — Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave. Posebni odtis iz GMS XXV/XXVI, 1944-1945, Ljubljana 1945, str. 30 sl. — da sta obe davčni občini Kapucinsko predmestje in Gradišče spadali čeli k predjožefinski župniji Sv. Petra, se zato ne morem strinjati. — 7. Kapiteljski arhiv, fasc. 128/8, akt C/10, Conscriptio Tabella aller denen zu dem Bistum Laybach gehörigen Pfarren und Vicariaten... befindlichen Seelen de A..o 1754. — 8. Arhiv šentpetskega župnišča, fasc. I, 4, št. 5. — 9. Lojze Pipp, Starostna razdelitev prebivalstva Ljubljane po ljudskem štetju iz l. 1857. Kronika slovenskih mest I/1934, str. 238 sl. Sorazmerja so preračunana na podlagi podatkov v Pippovem članku. — 10. Odstotki so izračunani na podlagi rezultatov, ki jih je objavil Pipp n. o. m. — 11. L. 1754 je bilo hišne služinčadi 20,6% vsega prebivalstva, 1869 pa 12,66% Odstotek za l. 1869 je izračunan na podlagi podatkov, objavljenih v publikaciji »Bevölkerung und Viehstand... nach der Zählung vom 31. December 1869, II. Heft: Bevölkerung nach dem Berufe und der Beschäftigung, Za štetje l. 1857 ni analognih podatkov, ker je bilo po poklicu obdelano le domače, to je, na kraju popisa pristojno prebivalstvo. — 12. Henryk Grossmann, Die Anfänge und die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Oesterreich. Statistische Monatschrift N. F. 21. Jg., Brünn 1916, str. 343 sl. — 13. Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus. Erster Band. Erster Halbband. München und Leipzig 1921, str. 154 sl. Sombartova karakterizacija se nanaša sicer na nastanek srednjeveškega mesta, mislim pa, da je uporabna več ali manj še za poznejšo dobo, dokler ni kapitalistično gospodarstvo prevladalo nad fevdalnim. — 14. Jože Sorn, Začetki suknarne kranjskih deželnih stanov. Zgodovinski časopis VI-VII/1952-1953, str. 665 sl. — 15. Jože Sorn, Svilarske manufakture v Ljubljani. Kronika I/1933, str. 403 sl. Alfons Müller, Die Zukunft der Stadt Laibach. Argo IV/1897-IX/1901. — 15. Poglavje o populaciji Ljubljane med 1500-1700, ki sem ga pripravil za Zgodovino Ljubljane, rokopis v MALJ.

NEKAJ PRISPEVKOV K ODMEVU MAKEDONSKE ILINDENSKE VSTAJE MED SLOVENCMI

H. G. ANDONOVSKI

Položaj makedonskega naroda konec preteklega in v začetku našega stoletja je bil zelo kritičen. Oropan ekonomskih in političnih pravic po turškem vladajočem razredu, je iskal izhoda iz brezupne krize. Položaj kmetov se je zaradi raznih dajatev in tlak, ki so jim jih nalagali turški paše in begi, vedno bolj slabšal. Konkurenca zahodnoevropskega kapitala je najbolj občutljivo prizadela makedonske trgovce in obrtnike. Makedonska inteligenca ni imela možnosti, da razvije vse svoje zmožnosti, ker je tudi njen razvoj omejeval turški polfevdalni režim. Izhod iz tega neznoznega stanja je bilo iskati le v organizirani borbi proti zaslužjevalcem.

Organizirano akcijo so začeli makedonski učitelji. V Solunu so se 1895. leta postavile osnove VMRO (Notranja makedonska revolucionarna organizacija), ki je s svojo akcijo hitro zbrala večji del makedonskega naroda in se postavila na čelo njegove borbe za nacionalno osvoboditev. Na čelu organizacije so stali najzavednejši in najborbenejši sinovi makedonskega naroda, kot na primer Goce Delčev, Dame Gruev in mnogo drugih.

Organizacija se je postopoma širila in vedno bolj se je utrjevala enotnost njenih pripadnikov. Za vrhovna telesa je imela organizacija svoj centralni komite in kongres. Vsa dežela je bila razdeljena na revolucionarna okrožja, okraje in rajone. Vsaka vas, mesto in okrožje je imelo svoje čete, ki so vzgajale narod v revolucionarni borbi za svobodo. Organizacija je imela svoja sodišča, kurirje, pošto in druge organe. Izdajala je svoje časopise in publikacije ter propagirala na razne načine svoje cilje in naloge. Polagoma se je tako utrdila, da je postala strah in trepet turških fevdalcev in da je dejansko predstavljala »državo v državi« otomanskega imperija.

Toda VMRO se ni borila le proti zaslužjevalni politiki »Rdečega sultana« na Bosporu, temveč tudi proti osvajačnim namenom sosednjih buržoaznih vladajočih razredov Bolgarije, Grčije in Srbije. Ti so z vsemi sredstvi skušali motiti in diskreditirati njeno delo, ker so bili cilji VMRO v nasprotju z njihovimi aspiratorskimi nameni proti Makedoniji.

Vodstvo VMRO na čelu z Goce Delčevim je propagiralo misel, da bo do svobode makedonskega naroda prišlo šele tedaj, ko bo ves narod na to pripravljen. Menilo je, da pogoji za vstajo v Makedoniji še niso zreli, da je v nekaterih delih dežele čutiti vpliv sosednjih propagand in da narod ni oborožen. Mislili so, da bo do svobode prišlo takrat, ko bodo zreli vsi zunanji in notranji pogoji za revolucionarno borbo. Njihov nauk pa ni bil v soglasju z imperialistično politiko koburškega dvora v Bolgariji in je ta iskal načine, da onemogoči njihovo delo in da se likvidira sam Goce Delčev. Eksponenti in emisarji te politike so se hitro vtihotapili v VMRO in od znotraj spodkopavali njeno delo.

Uspelo jim je celo, da so provocirali odločitev za dvig vstaje na dan 2. avgusta 1903. leta (Ilinden). Toda v vstaji so že od začetka zavzeli vodilne položaje zavedni sinovi makedonskega naroda, ki je v njej pokazal vso svojo željo in upanje na svobodo in boljše življenje.

Vstaja je zajela vso deželo, ponekod z akcijami proti turškim oporiščem, a drugje zopet s trganjem telegrafskih in telefonskih žic, oziroma z aktivnimi diverzantskimi akcijami. Vstajniki so hitro osvobodili nekaj mest in paralizirali vse javno življenje in promet v Makedoniji. Največjo akcijo in višek Ilindenske vstaje pa predstavlja osvoboditev Kruševa. Mesto je 12 dni živelo svobodno življenje in v njem so vstajniki proglasili tako imenovano »Kruševsko republiko«. Izvolili so tudi vlado, ki je bila sestavljena iz pripadnikov vseh narodnosti, ki so živele v mestu. Vlada republike je izdala celo vrsto uredb, ki kažejo njeno demokratsko stališče v vseh vprašanjih. V vladi so imeli znaten vpliv makedonski socialisti.

Sl. 1. Tereziya dr. Jenkova

Od avgusta do oktobra 1903 so bili vstajniki gospodarji položaja v Makedoniji. Niso dali miru turški soldateski, ki je brez usmiljenja uničevala žarišča vstaje in na razne načine pobijala nezaščiteno ljudstvo. Številne vasi in mesta so bila požgana, število ubitih še ni registrirano, število beguncev, ki so ostali brez strehe in kruha, pa je preseglo več tisoč.

Makedonski narod je v tem svojem težkem položaju iskal pomoči na vseh straneh.

Skoraj v vseh državah se je razširil val simpatij do makedonskega ljudstva in so se organizirale pomožne akcije za pomoč v njihovem težkem položaju. V tem ni zaostal tudi slovenski narod, ki je z delom dokazal ne le svojo solidarnost z borbo makedonskega ljudstva za nacionalno osvoboditev, temveč se je tudi pridružil pomoči za zboljšanje njegovega težkega položaja. Slovenski časopisi so objavljali poročila o uporah.¹

Konec leta 1903 so imeli slovenski časniki svoje dopisnike v Beogradu in poročevalce v Makedoniji.

Tudi večje slovenske revije so prinašale članke in poročila o makedonskem narodoosvobodilnem gibanju.²

Slovenski pesnik Anton Aškerc objavlja v Ljubljanskem Zvonu (1904, 1-2) pesem »Macedonski vstaše«, v kateri v krepkih epskih črtah opisuje junaštvo Makedoncev in prikazuje lik makedonskega vstaša, katerega ključ je: »V boj na krvnika, na Turčina — za domovino ljubo, sveto«, da »sname ž nje igo prokletu« in katerega zadnje izdihljaje povzema »šumni, bučni Vardare«.

Slovensko dnevno in mesečno časopisje je mnogo prispevalo k temu, da se zanimanje za borbo makedonskega naroda za nacionalno osvoboditev čim bolj razširi med slovenskim ljudstvom. Zato se je tudi pogosteje iskal način, da se podvzame čim širša akcija v korist makedonskega osvobodilnega dela.

II.

V slovanofilskih krogih slovenske javnosti se je vedno pogosteje govorilo o povečanju interesa za makedonsko osvobodilno gibanje. Na sestankih »Slovenskega kluba« in »Ruskega krožka« se je velikokrat razpravljalo o položaju makedonskega naroda in o povečanju zanimanja v njegovo korist. Za aktivnejše delo se je posebno zavzemala znana slovanofilka Terezina dr. Jenkova. Da bi čim bolj spoznala makedonsko revolucionarno gibanje, se je bavila z mislijo, da osebno obiše Makedonijo. Toda po ohranjenem gradivu kaže, da ni imela možnosti obiskati Makedonijo, temveč se je odločila, da obiše Bolgarijo, kamor so zbežali številni makedonski begunci. Tako je sredi meseca oktobra 1903 Terezina dr. Jenkova odpotovala iz Ljubljane.

V Sofiji je spoznala najbolj znane predstavnike slovenske misli in nekatere poveljnike makedonskih vstajniških odredov, ki so tam bivali. Iz Sofije je odpotovala v notranjost, kjer je obiskala mnoge zbirne rajone, v katerih so bili

nastanjeni makedonski begunci. Obiskala je tudi Rilski samostan, kjer je bilo nastanjenih 4000 makedonskih beguncev. Tam je spoznala tudi poljskega javnega delavca — prostovoljca v makedonskem osvobodilnem gibanju — Romualda Prževalskega. Ta jo je seznanil z nekaterimi »makedonskimi heroji in oficirji«, med njimi tudi z Vladimirom Kanazirevim. Ta je spremljal Jenkovo pri njenem obhodu rajonov, v katerih so bili nastanjeni begunci. Z njim je vodila dr. Jenkova zelo zanimivo dopisovanje.

Ko se je Terezina dr. Jenkova vrnila v Ljubljano, je delovala za širšo popularizacijo makedonskega osvobodilnega gibanja. Na njeno pobudo se je dne 29. novembra 1903 vršilo v veliki dvorani »Mestnega doma« v Ljubljani zborovanje v korist makedonskega osvobodilnega gibanja. Na tem zborovanju je govorila o svojih vtisih in pomoči makedonskim beguncem.

V svojem predavanju je dr. Jenkova ob veliki udeležbi poslušalcev opisala v splošnih potezah borbo makedonskega ljudstva za nacionalno osvoboditev. Trudila se je, da verno opiše položaj v Makedoniji ter da s tem poveča simpatije in sočutje pri slovenskem ljudstvu. Na svojem predavanju se je posebej zadržala pri opisu položaja makedonskih beguncev. Na poti v Čepin »... je ležalo 700 beguncev — je poudarila dr. Jenkova — lačnih in na pol nagih; živijo od poklonov dobrih ljudi, ki delijo z njimi zadnji grizljaj. Mnogo od njih že več dni ni okusilo ničesar toplega, ker jim kmetje niso mogli ničesar dati, razen vsakemu en kos kruha na dan. Govorili so, da živi v teh obmejnih mestih in vaseh okoli 4000 beguncev, ki so bili prisiljeni zapustiti domovino pred turškim divjaštvom...« V Rilskem samostanu so ji makedonski revolucionarji pripovedovali o svojih akcijah, o sodelovanju ljudstva v borbi in o njegovem težkem položaju. Dr. Jenkova je zaključila z besedami: »Tako je sedaj v Makedoniji. Potrebna jim je materialna podpora; junaštvo in navdušenost sama na zadostujeta. Evropa na vse to molči. Kdo se bo dogovarjal za nesrečni Jug, kateremu je pomoč potrebna... Slovenci, pomagajte in zopet pomagajte trpečim našim bratom na Balkanu. Upamo, da se odzovejo Slovenci glasu bednih Makedoncev ter jim pomorejo po svoji moči...«³

Po predavanju je dr. Jenkova prečitala pismo Makedonca Vladimira Kanazireva, ki je bilo pisano slovenskemu narodu, da bi čim bolj spoznal pravi položaj makedonskega ljudstva in mu prihitel na pomoč.

Zborovanje v korist osvobodilne borbe makedonskega naroda je bilo pomembna vzpodbuda za čim večjo zainteresiranost Slovencev za osvobodilno gibanje Makedoncev.

Vladimir Kanazirev piše dr. Jenkovi v svojem drugem pismu: »Imel sem srečo, da se pripravim o tem, da se je v Vašem dobrem srcu in v vsem vašem narodu zbudilo za nas in za našo nesrečno usodo takšno sočutje, takšna simpatija, ki bo lahko ublažila bolečine nesrečnikov v njihovih nevzdržnih mukah...«

Na zborovanju so se odločili — po iniciativi ljubljanskega župana Ivana Hribarja, da osnujejo poseben makedonski odbor z nalogo, da zbira pomoč za Makedonce in popularizira makedonsko osvobodilno gibanje med slovenskim ljudstvom.

Ta odbor se je sestal 4. decembra 1903. Za predsednika je bil izbran Vaso Petričič, za podpredsednika Polakova in dr. Tavčarjeva, za tajnika dr. Vladimir Ravnihar, a za njegovega namestnika Terezina dr. Jenkova, za blagajnika Alojzij Stare, za njegovega namestnika Ladislav Pečánka. Člani odbora so bili še: Berta dr. Trillerjeva, Ivan Hribar, dr. Andrej Karlin, dr. Alojzij Konalj, dr. Valentin Krisper, Fran Povše in Ivan Rozman. Odbor se je s proglasom obrnil na slovenski narod, v katerem je apeliral za zbiranje pomoči v korist makedonskih beguncev. Odbor se je obrnil tudi na vladu za odobritev svojega dela.⁴

Solidarnost Slovencev z borbo makedonskega ljudstva in zbiranje materialne pomoči v njegovo korist pa nista bila v skladu z interesi avstrijskega dvora, ki je na razne načine skušal onemogočiti to humano dejanje slovenske javnosti in ljudstva.

V začetku je vlada prepovedala predavanja o makedonskem osvobodilnem gibanju. Tako je 5. decembra 1903 prepovedala predavanje novinarja P. Orlovca o položaju v Makedoniji.⁵

Prepoved predavanja o položaju v Makedoniji je zelo revoltirala slovenski narod.

Slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru so vložili interpelacijo proti prepovedi predavanja in poudarjali veliko zanimanje ljudstva za predavanja in ogorčenje zaradi prepovedi. Interpelanti so vprašali: Ali je prepoved izdana v dogovoru z ministrstvom? Ali more minister opravičiti to prepoved? Ali bo tudi v bodoče deželna vlada prepovedala predavanja in zborovanja?⁶

Omenjeni P. Orlovec je 8. decembra 1903 predaval v dvorani »Narodnega doma« v Trstu o položaju v Makedoniji. Predavanje je imelo namen popularizirati makedonsko narodnoosvobodilno borbo in zbirati prispevke za makedonske begunce. Na samem predavanju je bilo zbranih 210 kron.⁷ Tudi časopisi so odprli rubriko »Za makedonske begunce«, »Za makedonske žrtve turške krvoločnosti«. Od 23. novembra 1903 do 21. februarja 1904 je bilo zbranih 1065 kron in 92 krajcarjev.

Prispevke za makedonske begunce so zbirali na razne načine. Pri otvoritvi knjižnice v Gorici so v Savinjski dolini zbirali pomoč tudi za Makedonce. V Postojni je bil v začetku leta 1904 prirejen koncert v korist Makedoncev. 30. januarja sta priredila pevsko društvo »Lipa« in tamburaški orkester »Triglav« koncert v Ljubljani v korist beguncev iz Makedonije. Dobiček koncerta je znašal 84 kron ter je bil predan makedonskemu odboru v Ljubljani.⁸

Makedonski odbor v Ljubljani je večkrat urgiral pri vladi, da odobri njegovo delovanje. Toda deželna vlada je odgovarjala, da ni pristojna za to. Vlada je vztrajala na tem, da gre v tem primeru za akcijo v korist tujega naroda in da se je treba obrniti na ministrstvo za notranje zadeve na Dunaju. Odbor je trikrat telegrafično prosil ministrstvo, da odobri njegovo delovanje. Konec januarja 1904 je odbor dobil odgovor, v katerem je ministrstvo stavljalo stroge pogoje. 1. Nabiranje je dovoljeno le osebam, ki jih deželna vlada imenuje od predloženih, 2. Nabiranje je prepovedano v cerkvah, šolah, uradih in pri oblastvih, 3. Občinski uradi ne smejo zbirati, 4. Nabrane zneske je izročiti deželni vladi v Ljubljani, ki jih odda »c. in kr. poslaništvu v Carigradu, ki bode po svojem civilnem agentu in njegovih organih oziroma po krajevnih odborih skrbelo za primerno razdelitev podpor«. Odbor je nato odgovoril, da ... »se razdruži, ker so stavljeni pogoji, zlasti točka 4, ki nam ne daje garancije, da pride nabrani denar v prave roke — nesprejemljivi.«⁹

Zaradi prepovedi so prispevke pošiljali po privatnih osebah. Največ jih je bilo poslanih po posredovanju dr. Jenkove, ki jih je pošiljala Vladimiru Kanazirevu. Ta se v svojem pismu zahvaljuje za poslanih 320 kron, ki jih je razdelil med najbolj revne v Makedoniji.

Dopisovanje med Makedoncem Kanazirevom in dr. Jenkovo je bilo vedno pogostejše. Kanazirev je v svojih pismih plastično opisoval položaj v Makedoniji in stalno prosil pomoči za makedonske begunce. Dr. Jenkova je njegova pisma objavljala v dnevnem časopisu z namenom, da bi slovensko ljudstvo čim bolj spoznalo položaj makedonskega prebivalstva in mu tem bolj pomagalo v njegovi bedi.

III.

Zanimanje za Makedonijo so pri Slovencih vzbudili tudi makedonski begunci, ki so zaradi težkih ekonomskih in političnih pogojev v svoji domovini bili prisiljeni iskati delo in pomoč tudi v Sloveniji v letih 1903—1906. V slovenskem dnevnem tisku pogosto naletimo na poročila in sočutne članke v njihovo korist. Makedonski begunci ali delavci, kot jih imenujejo v tisku, so največ delali pri gradnji železnic, in to na Hrušici, v Bohinjski Beli, Bohinjski Bistrici in na Jesenicah, pri gradnji karavanskega in bohinjskega predora.

Sl. 2. Makedonski delavci pri gradnji železnice Celovec-Trst

Vsi ti delavci so imeli za sabo dolgo in težko življenjsko pot. Težki ekonomski pogoji v domovini so vplivali tudi na njihovo delovno sposobnost. Kasneje pa je na njihovo zdravstveno stanje vplival tudi prehod iz zmernega makedonskega v ostro slovensko alpsko podnebje. Njihovi organizmi niso bili tako odporni, zaradi česar so često zboleli in bili zato odpuščeni z dela.¹⁰

Konec 1903. leta se je položaj makedonskih beguncev resno poslabšal. Od do tedaj redkih primerov so bila takrat ugotovljena resna obolenja od tifusa, trahoma in posebno od črnih koz. Epidemija se je počasi širila in zajela vsa gradbišča, na katerih so delali makedonski begunci. Tam so podvzeli zaščitne mere proti nadaljnemu širjenju črnih koz. Vsi makedonski delavci so bili cepljeni in morali so se podvreči strogemu karantenskemu režimu. Za epidemijo se je zainteresiral tudi visoki zdravstveni svet na Dunaju, ki je na seji 23. januarja 1904 sklenil postaviti dva zdravnika kot zdravstvena inšpektorja; ta dva sta imela nalogo skrbeti za zdravstveno stanje delavcev.¹¹

Širjenje epidemije med makedonskimi delavci je služilo kapitalističnim upravam gradbišč (ki so bile po večini nemške), da so jih odpuščale z dela ali pa da so tistim, ki so ostali, zmanjšale plače.

Spomladi leta 1905 opazimo novo značilno razmerje do makedonskih delavcev. Makedonski delavci, ki so prišli na gradbišča bohinjske železnice, so bili prisiljeni vrniti se domov, ker niso dobili zaposlitve. »Čeprav so ti ljudje — piše člankar — bolj zdravi in sposobni kot leni Italijani, ki jih tukaj sumljivo protežirajo. Naši bratje iz slovanskega juga morajo z žalostnim obrazom gledati, kako jih mečejo z dela...«

Medtem ko so bila prej lahka obolenja glavni vzrok za odpuste z dela, se sedaj poudarja politični moment. Kapitalističnim upravam gradbišč ni šlo v račun, da bi zaposlovale slovanske delavce. Ta odnos do makedonskih delavcev je bil del asimilatorske politike nemškega in italijanskega imperializma do Slovanov.

Težki delovni pogoji, predvsem pa zgoraj omenjeni vzroki so prisilili makedonske begunce-delavce že konec 1905 in v začetku 1906, da zapuste Slovenijo.

Kljub ekonomskemu in političnemu jarmu, ki ga je Slovincem nalagal avstrijski vladajoči razred, je slovenski narod našel možnosti, da pokaže svojo solidarnost z borbo makedonskega naroda za nacionalno osvoboditev, da mu sporoči svoje tople simpatije in da mu pomore v težkem položaju.

Makedonski begunci so bili v Sloveniji pristrčno sprejeti. Neštevilni so primeri pomoči makedonskim beguncem, ko so bili le-ti v najtežjem položaju. V Sloveniji so napravili s svojim vedenjem močan vtis. O tem nam govore dnevni tisk in preživeli sodobniki, ki izražajo do njih tople simpatije.

V času, ko sta slovenski in makedonski narod bila še podjarmljena in nezedinjena, so že bili momenti, ki so jih združevali; o tem nam dovolj zgovorno pričajo ti-le prispevki k odmevu makedonske lindenske vstaje na Slovenskem.

OPOMBE

Te svoje prispevke je avtor obdelal posebej za »Kroniko«. O tem vprašanju je že objavil naslednje prispevke: »Odjek lindenskog ustanka u Sloveniji«, NI, 1/2 (Zagreb 1951) str. 126—135. »Ehoto na lindenskoto vostanie sred Jugoslovenskite narodie, lindenski zbornik 1905—1953. Skopje, Institut za nacionalna istorija 1953, str. 221—256; sodeloval je pri redakciji zbornika: »Stranskiot pečat za lindenskoto vostanie«. Skopje 1953, str. 185, v katerem so objavljeni izpisi iz sodobnega slovenskega časopisja o lindenski vstaji. »O odjeku lindenskog ustanka medju jugoslovenskim narodima«. (V zborniku »Makedonija«, Beograd 1954. — 1. SN 20. VIII. 1905; S 20. VIII. 1905; »Delavec-Rdeči prapor« 21. VIII. 1905; — 2. Dr. Niko Zupanič, LZ 1905, 243—245, »Slovan« 1904, 25—27; Dr. Niko Zupanič, članek »Macedonija« v Zborniku znanstvenih in poučnih spisov Slovenske Matice, zv. VI. 1904, str. 71—100; — 3. Prim. SN. 50. XI. 1905, S. 21. XI., 30. XI. 1905; — 4. S. 5. XII., 7. XII. 1905; — 5. Prim. SN. 7. XII. 1905; — 6. Edinost 12. XII. 1905; — 7. Edinost 9. XII. 1905; — 8. S. 25. I. 1904, 5. II. 1904; — 9. S. 15. II. 1904; — 10. Prim. S. 15. XII. 1905; — 11. S. 25. II. 1904; — 12. S. 10. IV. 1905.

KATASTRALNE MAPE SLOVENSKIH GORIC IZ LETA 1824

DR. AVGUST REISMAN

V sicer mirne in tihe prostore zemljiške knjige na mariborskem sodišču se je zadnje mesece naselilo prav živahno poslovanje s strankami iz Slovenskih goric, ki iščejo pojasnil iz zemljiških knjig, listin in velikih, rjavih map, ki počivajo v širokih železних predalih.

Zemljiške knjige so debeli folianti, na hrbtu in oglih obrobljeni z usnjem, da bi vzdržali dolga leta in stalno prenašanje na široke pulte za vpogled.

Po zakonu o odpravi viničarskih in podobnih razmerij od 4. julija 1953 se namreč odpravljajo polfevdalne in podobne oblike izkoriščanja delovne sile, da se zagotovi gospodarski, kulturni in socialni napredek kmečkega delavstva. Pri ugotavljanju takih viničarskih razmerij se je pokazalo, da vpisi v zemljiški knjigi in na katastru ne ustrezajo več dejanskemu stanju in tako iščejo vinogradniki in pravniki po zemljiških knjigah parcele vinogradov in drugih kultur.

Zemljiška knjiga je bila namreč napravljena po poprejšnjih posestnih listinah gosposkih dvorov že leta 1880, nekatere tudi dve ali tri leta pozneje. Tako so vpisi lastnikov parcel, vinogradov, pašnikov, travnikov, njiv, sadonosnikov, pašnikov, gozdov, vrtov in stavbenih parcel ter cest stari že skoro 80 let. Listine, na katere se ti vpisi sklicujejo za prenos lastnin, pa datirajo tudi daleč nazaj skoro do leta 1800.

Najbolj zanimive so stare mape z vrisanimi parcelami, ki so bile izdelane leta 1824 in imajo tudi pripombo, da je bila tedaj izvršena izmera v klaftrah.

Papir, star že 150 let, je rjav in seve izrecno izdelan za geometre, trd in tako trpežen, da

izgleda še danes kot nov, popolnoma ohranjen, izvzemši pri katastralnih občinah v mestu in bližnji okolici, kjer so parcele že ponovno delili in so torej imeli z njimi večkrat posla kot pa zunaj na deželi. Okvarjene mape bi bilo dobro pravočasno podložiti, da se ne zgubi dragoceni zgodovinski material. Tudi zemljiške knjige so nekatere že zelo obrabljene, nekatere, posebno osebni sezname, že izmenjane, pa bi bilo važno, da se inventirajo in dobro shranijo, ker so v njih za zgodovinarja važni podatki imen in krajev.

Iz nadpisov v mapah je razvidna letnica naprave 1824, ime katastralne občine, seve vse v nemščini, tedanjem edinem uradnem jeziku v naših krajih, in sestava katastrskih uradov.

Posestva s hišami so bila združena po katastrskih občinah (Gemeinde). Posestva so bila povprečno velika in enaka. Zato so v mapi preko parcel, ki so označene s kulturo, napisana tudi imena posestnikov, seveda po stanju leta 1824, kar dandanes že redko drži. Občine — katastralne — so bile združene v okraje (Bezirk), okraji pa v okrožja (Kreis), okrožja so spadala pod Notranjo Avstrijo (Innen-Österreich).

Sedeži okrajev so bili na Dvorih, na primer v Mariboru, na Pesniškem Dvoru, Jareninskem Dvoru, v Špifeldu, Cmureku.

Pod okraj Jareninski Dvor so na primer spadale kat. občine Šomart, Počenik, Sp. in Zg. Hlapje, Jakobski dol, Ročica, Vukovski dol, Vajgen, Polička vas, Ploderšnica, Srebotje (nad Jarenino) v Špifeld, Sladki vrh v Cmurek, Slatinski dol v okraj Svečino, Vosek k Pesniškemu Dvoru, Štrihovec v Špifeld, Freideg (Pekel) k Mariborskemu Dvoru.

NEKAJ O GEODEZIJI

Kaj je geodezija? Beseda je grškega izvora in pomeni delitev zemlje oziroma njene površine. Teoretska podlaga ji je pravzaprav geometrija, ki ima podoben pomen, to je merjenje zemlje. Ta se je razvila v del matematike, ki se ukvarja z zakonitostmi odnosov položaja, oblike in velikosti dolžin, površin in prostornin. Prve praktične geodetske poskuse zasledimo že pri Eratostenu (220. l. pr. n. št.); medtem ko so ji prve teoretske geometrične osnove postavili Platon, Evklid, Pitagora, Heron, Arhimed in Apolonius. Nadaljnja pomembnejša dognanja znanosti na začetku novega veka (Kopernik, Kepler, Descartes, Leibniz, Newton, Cassini, Clairaut, Bošković, Laplace, Gauss, Vega, Snellius itd.) s področij matematike, astronomije, fizike itd. kakor tudi iznajdba daljnogleda (Galileo Galilei) in pridobitve optične ter merske tehnike sploh so razvili geodezijo v pomembno znanstveno-tehnično disciplino.

Zaradi delitve dela jo danes delimo v nižjo in višjo geodezijo. Prva ima v glavnem nalogo neposrednega merjenja in predstavljanja zemljišča v horizontalnem in vertikalnem smislu, medtem ko s pomočjo višje geodezije določamo oblike in dimenzije zemeljske oble in ustvarjamo podlogo za merjenje in kartiranje večjih predelov njene površine. Obsežnost delovnega področja je zahtevala in zahteva še danes rešitev mnogih problemov čisto znanstvenega, znanstveno-tehničnega, največ pa povsem praktičnega značaja. Pri tem so posebno važne nove metode, ki jih iščejo, da bi povečali točnost, ekonomičnost in hitrost dela.

Med nove metode dela pri določanju dimenzij in oblike zemeljske oble smemo prišteti zlasti gravimetrijo (merjenje odklona težiščnice), s pomočjo katere se vedno bolj uvaja geofizikalna geodezija, ki dopolnjuje in polagoma nadomešča klasično, to je geometrično geodezijo, ki ima tri-

angulacijsko osnovo. Praktični in ekonomski razlogi, predvsem pa razlogi za hitrost dela so v zadnjih desetletjih razvili fotogrametrijo (fotografiranje zemljišča z zemlje ali iz zraka in izdelava kart s pomočjo aerostereografov). Fotogrametrija se je že krepko uveljavila in prodrla celo na področja, kjer doslej niti klasična geodezija ni bila uporabljiva. Zahteve po veliki preciznosti in točnosti so v tehniki izdelave geodetskega instrumentarija dovedle do najmodernejših instrumentov: nivelirjev, teodolitov, tahimetrov, aerostereografov, gravimetrov, radarja in pod. Sodelovanje znanosti in tehnike z najrazličnejših področij je privedlo človeški um tako na primer tudi do uporabe elektronske tehnike pri merjenju dolžin.

Bilo bi odveč govoriti o pomoči, ki jo je tudi geodezija dajala v teku stoletij pri reševanju mnogih problemov znanosti in tehnike. Njeno sodelovanje in pomoč ter njen pomen pa so nadvse važni pri množici nalog državnega in vojnega, gospodarskega, tehničnega, kulturno-tehničnega, komunalnega in proračunskega značaja. Urbanistične in regulacijske osnove, reševanje vodno-gospodarskih problemov, prometnih žil: cest, železnic, rečne in obalne plovbe, kataster zemljišč s pravno-lastninskimi odnosi, komasacije, arondacije in melioracije zemljišč, določanje gozdne mase, turizem, itd. so danes neobhodne naloge, ki jih posredno ali neposredno mora reševati državna ali lokalna uprava. Za te naloge so smotrne karte, načrti, pregledi in raznim posebnim namenom prikrojeni zemljevidi neizbežni in si brez njih ne moremo več zamisliti uprave,

prosvete ali propagande, niti gospodarske dejavnosti ali raziskovalnega in projektantskega dela na terenu niti vojnih operacij. Vse te obilne naloge zahtevajo novih in hitrejših metod dela, novih modernih pripomočkov, izmenjavo izkušenj, posvetovanj in kongresov za poenostavljenje in unificiranje načina dela geodetske stroke, ki ji zato večina držav daje javni značaj, to je, značaj državne službe. Tudi naša država ima zato vojno in civilnogeodetsko službo znotraj svoje uprave. Delovno področje obeh služb, vojne in civilne, je različno po namenu, ki jih obe službi zasledujeta.

Stanje Ljudske republike Slovenije v pogledu geografskih kart, geodetskih in katastrskih osnov je razmeroma zastarelo. Iz nekdanje avstro-ogrske monarhije in bivše Jugoslavije razpolagamo s topografskimi kartami, specialkami in generalkami v razmerjih 1:25.000, 50.000, 75.000, 100.000 in 200.000 in splošnimi preglednimi kartami večjega ali manjšega merila. Novejše, povojne karte vojnogeografskega inštituta JLA še niso v javnih izdajah. Prav tako je tudi kataster zemljišč zelo zastarel, saj je po večini že nad 100 let star, kolikor ga je še ohranjenega. Ta kataster je bil napravljen s pomočjo grafične metode v merilu 1:2880 in je v večini potreben temeljite revizije zaradi velikih sprememb, ki so se izvršile tako v lastninskih odnosih, kakor tudi v tehničnem, kulturno-tehničnem in celo v morfološkem pomenu. Znatni predeli republike so zato potrebni popolnoma nove izmere.

Glavno področje dela

GEODETSKEGA ZAVODA LRS

je torej nova izmera republike oziroma njenih predelov v takih merilih, ki so prikladna predvsem za proračunske, gospodarske in tehnične namene, to je 1:1000, 2000 in 2500, sicer pa še za manjša in večja merila od 1:200 do 1:5000. Večja merila od 1:25.000 naprej so že topografske karte, specialke itd., ki jih ima v svojem programu vojno-geografska služba JLA. Razumljivo, da morajo zato karte, plani in načrti v manjših merilih vsebovati vse ali vsaj čim več podrobnosti merjenega zemljišča in objektov na njem, da morajo biti točne in prikazovati za tehnične in pravno-lastniške odnose potrebne podatke. Zato so tudi metode dela zahtevnejše, ne več grafične, marveč numerične z vnaprej določenimi dopustnimi napakami v točnosti, ki dopuščajo le minimalna odstopanja. Nepoučeni bi rekel, da

je mogoče posneti plan le v enem merilu, vsa druga merila pa pomanjševati oziroma povečevati na poljubno merilo. Toda pomanjševanje ali povečevanje je smiselno ter za preglednost še koristno največ na polovično oziroma še enkrat večje merilo. Toda tudi v tem primeru šele namen plana ali karte določi možnost takega postopka. Zato se meritve za merilo 1:200 precej razlikujejo od tistih za merilo 1:1000, te pa zopet od meritev za merila 1:5000, čeprav lahko določeni podatki enega merila služijo tudi za drugo merilo. Vsi terenski in pisarniški grafični in numerični podatki kakršnih koli geodetskih meritev se zbirajo v arhivu in ostanejo tam shranjeni kot dokumenti s podpisi izvajalca in nadzornega organa.

Ing. Vinko Kregar

MUZEJSKE NOVICE

POSAVSKI MUZEJ V BREŽICAH

Posavski muzej v Brežicah spada med najmlajše muzejske ustanove v Sloveniji, vendar ima v tej kratki dobi svojega razvoja kaj zanimivo preteklost. Ustanovljen leta 1940 s privatnimi zbirkami nekaterih vnetih zbirateljev arheoloških in narodopisnih predmetov, je imel svoj prvi skromni razstavni prostor v opuščeni cerkvi Sv. Duha v Krškem. Toda že naslednje leto je njegov nadaljnji razvoj pretrgala vojna in naslednja štiri vojna leta pomenijo občuten zastoj v njegovem razvoju.

Po končani vojni so bile zbirke razstavljene v nekaj sobah prvega nadstropja spomeniško zaščitene Valvasorjeve hiše v Krškem. Ker pa se je muzejski inventar po vojni neprestano množil in je obseg zbirk presegel okvir majhnega mestnega muzeja, razstavni prostori v Valvasorjevi hiši pa so postali vse pretesni, se je leta 1949 muzej preselil v Brežice. Tu je dobil v obsežnih dvorinah mogočnega brežiškega gradu, ki je med najpomembnejšimi spomeniki naše baročne graščinske arhitekture, svoje nove in bolj pripravne razstavne prostore. V teh nekaj letih je res zaživel in dosegel lep razvoj in napredek tako v raziskovalni in zbirateljski dejavnosti kakor tudi v vedno bolj rastočem številu obiskovalcev. Med obiskovalci srečamo prebivalstvo Spodnjega Posavja, z Dolenjske in Štajerske, vendar so tudi predvsem v poletnih, za izlete ugodnih mesecih, zelo številni gostje iz sosednje Hrvaške, predvsem iz Zagreba. V vedno večjem številu se poslužujejo razstavljenih zbirk kot dopolnila in ponazorila zgodovinskega in literarnega pouka tako šole iz Posavja kakor tudi razne zagrebške srednje šole. Vse to kaže, da kot pokrajinski muzej uspešno izpolnjuje znanstveno raziskovalne in vzgojne naloge, ki se postavljajo lokalnim muzejem.

Muzejske zbirke so nameščene v pročelnem traktu gradu v devetih dvorinah drugega nadstropja, v katerih je razstavljeno arheološko, kulturno-zgodovinsko in narodopisno gradivo ter v posebni dvorani v severnem stolpu lepo urejena zbirka iz dobe NOB.

Ob preselitvi v Brežice je v razstavnih prostorih zelo prevladoval narodopisni material. Danes pa se je podoba razstavnih prostorov že znatno spremenila. Pred tremi leti je začel Posavski muzej s svojim znanstvenim raziskovalnim delom, pri čemer so ga z vsem razumevanjem gmotno podprli okrajni organi ljudske oblasti. Od takrat je s sodelovanjem Instituta za arheologijo pri ljubljanski univerzi vsako leto redno v poletnih mesecih opravljala arheološka raziskovalna dela na terenu. Odkopano je bilo v dveh letih raziskovalnega dela obsežno, plano žgano ilirsko grobišče v Dobovi, ki sodi med najstarejša, v Sloveniji znana žgana grobišča starejše železne dobe.

Kot razveseljiv uspeh raziskovalnega dela je treba omeniti tudi lani odkrito slovansko gro-

bišče v Selah pri Dobovi. Znanstveniki ga datirajo v deveto stoletje, nekako v čas pred madžarskim prihodom v Panonsko nižino in njihovimi napadi na slovensko ozemlje. Doslej je to grobišče edina priča o zgodnji naselitvi Slovencev v obsotelskem trikotu, kajti vse do danes je prevladovalo v zgodovinski znanosti mnenje, da je bil ta trikot naseljen šele dokaj pozneje.

Znatno pa si bo muzej obogatil svoje arheološke zbirke z zanimivimi, letos izkopanimi predmeti v hallstattsko-dobnih ilirskih gomilah na Libni pri Krškem.

Zaradi sorazmerno uspešnega triletnega arheološkega raziskovalnega dela se je seveda dokaj spremenil tudi značaj razstavnih prostorov. Precej je narastel arheološki oddelek, medtem ko narodopisna zbirka, ki je prej prevladovala v razstavnih prostorih, v tem času ni doživela večjega razvoja. Vsakdo danes opazi, da je edina razstavna dvorana, v kateri je razstavljeno arheološko gradivo vseh predzgodovinskih in zgodovinskih dob, že daleč, daleč premajhna. Četudi ne upoštevamo vseh zahtev moderne muzejske ureditve, sta za kolikor toliko estetsko ureditev arheološkega oddelka potrebni vsaj dve obsežni dvorani. Ker je ta preureditev v prostorih, ki jih ima muzej danes na razpolago, nemogoča, bo potreba za uspešni razvoj v bodočnosti skrbeti za nove razstavne prostore.

V bližnji bodočnosti namerava muzej urediti in odpreti nov razstavni prostor — šolski oddelek, ki do sedaj menda še ni zastopan v nobenem slovenskem pokrajinskem muzeju. Seveda se tudi tu pojavi pereče vprašanje, kje najti nujno potreben razstavni prostor za bodoči šolski oddelek.

Za rešitev zgoraj nakazanih problemov bi bili pripravni še preostali prostori II. nadstropja, ki danes služijo še stanovanjskim namenom. S tem bi muzej dobil svoje zaključene razstavne, arhivske in upravne prostore. Obenem bi s tem bile v razstavne prostore drugega nadstropja lepo vključene znamenite baročne stenske fresko-slikarije na stopnišču v drugo nadstropje, v

Pogled v del kulturno zgodovinskih zbirk Posavskega muzeja

grajski kapeli in v »viteški dvorani«. To vprašanje bo treba do takrat, ko bodo končana restavratorska dela na omenjenih fresko-slikarijah, s katerimi so letos pričeli, nujno urediti. V nasprotnem primeru bo posliliano stopnišče v drugo nadstropje zopet izpostavljeno kot igrišče na milost in nemilost v gradu in okolici stanujočim otrokom in bo tako milijonski denar, ki je potreben za restavracijo, zavržen in izgubljen.

Možnost vsaj skromnega samostojnega znanstvenega dela pa otežkoča pomanjkanje včasih najosnovnejše znanstvene literature, ki je v Brežicah sploh ni dobiti ali pa le fragmentarno v posameznih izvodih, s katerimi si je težko kaj pomagati. Muzejski delavci si pomagajo z nabavo znanstvene literature v bližnjem Zagrebu, tako v Sveučilišni knjižnici in knjižnici Jugoslovanske Akademije znanosti in umetnosti kot v bibliotekah institutov zagrebške univerze. Vendar bi se ta problem dal za silo rešiti s tem, da bi se v že obstoječo, skromno in fragmentarno muzejsko knjižnico prenesla dokaj bogata profesorska knjižnica brežiške gimnazije in bi se obema dodala še dela znanstvenega značaja iz Ljudske knjižnice. To bi bil skromen zametek bodoče študijske knjižnice pri Posavskem muzeju. S potrebnimi vsakoletnimi krediti bi bilo možno v doglednem času izpopolniti fragmentarne periodične publikacije in sproti nabavljati tekoče izvode naše periodične in druge znanstvene literature. Okrajni prosvetni organi so za ta načrt živo zainteresirani in je upati, da bodo v prihodnjem okrajnem proračunu zagotovljena potrebna sredstva za njegovo uresničitev.

Zgoraj sem v kratkem orisal zgodovinski razvoj muzejske ustanove, njeno dosedanjo dejavnost in nakazal nekaj problemov njenega razvoja v bodočnosti. Naj v nekaj besedah naštejemo še nekatere zanimivosti iz muzejskih razstavnih prostorov.

Že spredaj sem omenil, da je v prvi arheološki dvorani na sicer preskromno odmerjenem razstavnem prostoru razstavljeno gradivo vseh predzgodovinskih in zgodovinskih dob od neolita do slavike. Omenjam samo nekaj zgodovinsko najvažnejših najdišč, tako na primer kulturne ostaline iz Ajdovske jame pri Nemški vasi nad Leskovicem. Ta jama, ki je služila kot bivališče predzgodovinskemu človeku mlajše kamene dobe od leta 2.200 pr. n. št. naprej, je najboljše raziskana postojanka mlajše kamene dobe v Sloveniji. V njej najdeni uporabni predmeti tedanjega človeka, izdelki iz lončevine in kosti, pa nam nakazujejo daljnjo sorodnost z izdelki največje naselbine mlajše kamene dobe v Jugoslaviji, v Butmirju v Bosni.

Najbolj bogato sta v arheoloških razstavnih prostorih zastopani najdišči starejše železne dobe iz Dobove in Libne. Pomembnost prvega je zlasti v tem, ker izkazuje izkopani material sorodnost z izdelki, izkopanimi na ilirskem grobišču v Rušah pri Mariboru. Tako nam najdbe iz teh dveh najdišč najboljše osvetljujejo najstarejšo periodo starejše železne dobe na štajerskem delu Slovenije.

V vsem srednjeevropskem arheološkem svetu je znana ilirska naselbina na Libni, ena največjih postojank cvetočega Hallstatta v Sloveniji, ki je bogato zastopana v razstavnih vitrinah muzeja.

Iz rimske dobe so razstavljeni predmeti iz mesta Neviodunuma (Drnovo nad Krškim), izdelki rimske provincialne kulture, izkopani ob rimski cesti Emona — Siscia pri Neviodunumu, Velikih Malencah, Ribnici in Mokricah. Zanimivost rimskega kiparstva predstavlja dobro ohranjena kamnita glava iz Radeč in mavčni odlitek sarkofaga iz Vranja pri Sevnici. Dokument iz slovanske naselitve v Posavju pa predstavlja ženski skelet in pridevki h grobu, značilni uhani grozdaste oblike iz slovanskega grobišča, odkritega v letu 1953 v Selah pri Dobovi.

Arheološki razstavnici sledi v dveh dvoranah razstavljeno kulturno-zgodovinsko gradivo, v katero je vključena numizmatična zbirka, ki vsebuje značilne primere novcev od XII. do XVIII. st. (nekaj zanimivih primerov salzburške kovnice iz Brežic in Kostanjevice).

V dveh naslednjih dvoranah je ohranjena oprema meščanske in kmečke sobe iz začetka XIX. stoletja.

Njima sledi v treh dvoranah razstavljeno zanimivo narodopisno gradivo. Tu vidimo zanimive, stilno sorodne primere kmečkega pohištva in orodja ter nekatere okusno napravljene lesene skulpture ljudskega umetnika.

Narodopisna zbirka muzeja se sme ponašati z eno najpopolnejših zbirk lončene posode najrazličnejših variant, s prav lepo zbirko modelov za »narodni kruhek« in z različnimi primeri čelešnikov, leščerb, latern in podobnimi izdelki kmečke umetne obrti.

V obsežni dvorani severnega stolpa je razstavljena zbirka iz dobe NOB in okupacije, ki je s svojimi množičnimi izselitvami 1941 najbolj prizadela prav ozemlje okoli Brežic in Krškega. Množičnemu preseljevanju je posvečen poseben izseljenski kotiček, kjer je razstavljen letak o splošni izselitvi prebivalstva v Posavju, povečane fotografije, ki prikazujejo izseljevanje iz slovenskih domov, bivanja v zbirnem taborišču v Rajhenburgu, transport v Nemčijo in življenje naših izseljencev v raznih taboriščih v Nemčiji. V tej dvorani vidimo nadalje razglase o streljanju bodisi aktivnih sodelavcev NOB ali pa njihovih podpornikov iz Posavja, okupatorjeve dokumente itd. V posebni vitrini je razstavljena zapuščina, fotografije in publikacija o prvih desetih žrtvah fašizma v Sloveniji iz Krškega, ki so bili ustreljeni in pokopani v gozdu Dobravi.

Dejavnost partizanskih tehnik prikazujejo številni tiski iz dobe NOB. Okupatorjevo divjanje nad civilnim prebivalstvom v Posavju pa nam prikazujejo številne razstavljene fotografije. Na partizansko borbo kozjanskega odreda nas spominja zapuščina partizanov — borcev, njihova oprema, orožje in pisani dokumenti. Križev pot slovenskega ljudstva v obdobju okupacije je prikazan z lesorezi umrlega slikarja in kiparja Nikolaja Pirnata, ki v pretresljivih prizorih

prikazujejo trpljenje slovenskih brezdomcev, mučenja slovenskih talcev, strahote iz koncentracijskih taborišč itd.

Tako sem z bežnim opisom razstavljenih zbirk Posavskega muzeja pri kraju. Poseben poudarek pa dajejo zbirkam Posavskega muzeja razstavnimi prostori sami. Freske iz XVIII. st. v hodniku, kapeli in v »viteški dvorani«, ki je največja baročno poslikana dvorana v Sloveniji, so krasen primer pozno-baročnega slikarstva, in jih tudi obiskovalci zelo občudujejo.

Želeti je samo, da bi Posavski muzej, ki ga v zadnjem času z razumevanjem podpira naša ljudska oblast, imel čim več vnetih in požrtvovalnih podpornikov in sodelavcev z našega Posavja.

Stanko Skalerc

BELOKRANJSKI MUZEJ V METLIKI

Težnja, da bi Bela krajina dobila svoj muzej, sega v dobo pred prvo svetovno vojno. Ostalo pa je samo pri želji in ponovno je ta misel oživelala šele l. 1933, ko je bil pri Tujskoprometnem društvu v Metliki ustanovljen še muzejski odsek. Temu odseku, ki ga je vodil pokojni nadučitelj Konrad Barle, je uspelo že naslednje leto zagotoviti prve razstavne prostore v opuščeni metliški cerkvi sv. Martina. Močno razpadlo stavbo pa je bilo treba vso obnoviti in denarna sredstva za to obnovo je šele spomladi 1934 izposloval pri tedanji prosvetni upravi v Ljubljani metliški rojak, književnik Engelbert Gangl. Započeto delo pa je nadaljnji razvoj vojnih dogodkov ustavil in tako je vse skupaj počivalo do 10. novembra 1949, ko je bilo v Metliki ustanovljeno Muzejsko društvo.

Novoustanovljeno muzejsko društvo, ki mu je predsedoval prof. Jože Dular, je začelo skoraj brez sredstev. Tistih 20.000 dinarjev, ki je bilo tisto leto na okraju v Črnomlju določenih za Belokranjski muzej, je bilo skoraj bolj moralna kot gmotna podpora. Hkrati je odbor društva spoznal, da ima za muzej namenjena Martinova cerkev veliko premajhen razstavnimi prostor, da bi mogla uspešno služiti svojemu namenu. Zato se je odločil, da v njej uredi lapidarij oziroma arheološki oddelek, za muzej sam pa pridobi prostore v metliškem gradu. S tem načrtom sta se strinjala tudi metliški ljudski odbor in črnomaljski okraj, težava pa je bila v tem, da so v gradu že gostovali nižja gimnazija, dijaški internat in okrajno sodišče. Zato je takratni stanovanski odsek nakazal Muzejskemu društvu nekaj sob v metliški proštiji in na mestnem ljudskem odboru, kjer so bile 1. maja 1951 za javnost odprte prve zbirke Belokranjskega muzeja.

Jasno je, da je poldrugo leto dela Muzejskega društva pokazalo komaj prve zametke bodočega muzeja. Poudarek razstavnega materiala je bil predvsem na obdobju narodnoosvobodilne borbe v Beli krajini in pa na domači etnografiji oziroma folklori. Toda začetek je bil storjen in treba je bilo računati z Belokranjskim muzejem kot z eno takrat najmlajših kulturnoprosvetnih

ustanov v Sloveniji, ki je glede delavnosti članov Muzejskega društva pač zaslužila podporo ljudske oblasti in vse javnosti.

To se je tudi zgodilo in društvu, ki je upravljalo muzej, je okraj zagotovil vsa potrebna denarna sredstva. Tako je odbor že v februarju 1951 lahko začel s temeljito obnovo bivše Martinove cerkve, v kateri je s pomočjo ravnatelja Narodnega muzeja v Ljubljani dr. Jožeta Kastelica in asistenta Vinka Šribarja uredil arheološki oddelek. Z otvoritvijo novega oddelka Belokranjskega muzeja 25. maja 1952, za katerega je prispeval arheološki material tudi ljubljanski Narodni muzej, so Belokranjci dobili prvi sistematični prikaz najstarejšega življenja na njihovi zemlji od dobe Ilirov preko Keltov in Rimljanov pa do starih Slovanov, katerih grobove so prejšnje leto odkrili v Črnomlju.

Omeniti je še treba, da je muzejsko društvo v tem času v Metliki zaščitilo rojstno hišo kiparja Alojzija Gangla in njegovega nečaka, leta 1950 umrlega književnika Engelberta Gangla, ter v dveh sobah uredilo spominski Ganglov muzej.

Medtem so muzejske zbirke vedno bolj narasčale, zlasti ko je uprava muzeja (z aprilom 1952 je bil za upravnika imenovan Jože Dular) poleti 1953 organizirala etnografsko ekipo ljubljanskih študentov — etnologov, ki so pod vodstvom univ. prof. dr. Nika Županiča in absolventa phil. Jerneja Šušteršiča raziskovali materialno in duhovno kulturo v okolici Gribelj in Starega trga, kjer so v odročnih vaseh dobili bogat etnografski material. Podobna ekipa ljubljanskega etnološkega seminarja je bila na terenu tudi v juliju 1954, in sicer tokrat v okolici Dragatuša. Ves nabrani material, ki je obsegal čez 400 inventarnih števil, pa je romal v depo, ker zanj ni bilo primerne razstavnega prostora.

Do prvih dobrih razstavnih prostorov je prišel Belokranjski muzej šele v maju 1954, ko je v metliškem gradu zasedel nekatere prostore, iz katerih se je izselil dijaški internat. Po temeljiti ureditvi teh prostorov je muzej dobil tri razstavne dvorane, pisarno, dva depoja in majhno sobo za arhiv. V juliju so bila izvršena zadnja zidarska, instalaterska, mizarska, pleskarska in parketerska dela, tako da sta bili lahko še isti mesec obe zbirki iz proštije in mestnega odbora preseljeni v grad. Tu je tudi bila 22. julija, za proslavo 10-letnice SNOS v Beli krajini, v dveh sobah odprta zbirka narodne osvoboditve, medtem ko je v tretji dvorani dobila svoj prostor belokranjska etnografija.

Tako je Belokranjski muzej po treh letih obstoja prišel do svojih prvih definitivnih razstavnih prostorov. Sicer je arheološka zbirka še ostala v Martinovi cerkvi in prav tako je za sedaj v depozitu vsa kulturnozgodovinska zbirka ter velik del etnografske zbirke. Vendar pa je prvi korak dobro zastavljen. Ko se bosta v prihodnjih letih izselila iz gradu še nižja gimnazija in okrajno sodišče — za obe ustanovi sta predvideni novi zgradbi, — potem lahko Belokranjski muzej računa na nadaljnjih 14 večjih in manjših sob v prvem nadstropju.

V letu 1954 je torej muzej imel arheološko in etnografsko zbirko ter zbirko narodne osvoboditve, skupaj približno 500 m² razstavnega prostora.

Arheološka zbirka v bivši Martinovi cerkvi je sistematično urejena in prikazuje dobo od prvih znanih naselitev v Beli krajini do X. stoletja po n. št. Začne se na prehodu iz kamene v bronasto dobo z najdbami z Vinomera pri Metliki (ostanki ognjišč, kameniti predmeti, predvsem konice pušic in majhna rezila). V to dobo sodijo tudi posamezni razstavljeni predmeti iz Butoraja, Pustega Gradca, Zorencev in Metlike.

Iz hallstattske dobe je zastopan predvsem ilirski Podzemelj (ok. 1000—450 pr. n. št.) z znamenito produkcijo železa. Tu so ostanki iz štirih topilnic, noži, sekire, bodala, zapestnice, značilne nizke rebraste posode, žare, ovratnice, zaponke, otroške igrače in drugo. V odlitku je razstavljena najvažnejša belokranjska najdba: žara, antenski meč, sulica in okras oziroma gumb v obliki križca.

Laténska doba je zastopana šibkeje, vendar dovolj pregledno. Tu so manjše posode, brusilni kamni, bronasti našivki, steklene in jantarjeve ovratnice, noži, igle, kladivo itd., vse iz Podzemlja, Vinice in Črnomlja. Manj popolno je prikazana rimska doba (Talčji vrh, Tribučje), tu pa je tudi začetek slovanske zbirke (obsenčni obročki, prstani, ostanki keramike, z novo odkritim najdiščem v Črnomlju IX. stol. po n. št.). V oddelku so še trije rimski nadgrobniki (delo ilirsko-keltskih domačinov), žara iz Podzemlja in odlitek Mitrovega oltarja iz Rožanca pri Črnomlju.

V gradu je oddelek *narodne osvoboditve* nameščen v dveh prostorih. V prvem je prikazano predvojno ilegalno delo belokranjskih članov KPS, med njimi zlasti delo člana CK KPS Janeza Marentiča. V tem prostoru so tudi dokumenti in predmeti iz dobe italijanske okupacije, italijanskih taborišč in prikaz sovražnih vpadov v Belo krajino. Viden je razvoj NOB v Beli krajini od ustanovitve prve belokranjske čete preko tragedije na Gornjih Lazah do formiranja večjih edinic in ustanovitve Belokranjske brigade.

V naslednji dvorani je prikazan nadaljnji razvoj in utrjevanje ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju; tisk, propaganda, tečaji, šolstvo, kulturno delo, AFŽ itd. Vse to je podprto z dokumenti, fotografijami in razstavljenimi predmeti (partizansko orožje, zastave, ostanki partizanske tiskarne, ciklostilna tiskarna, partizanske žremlje s Stražnjega vrha, operacijska miza in zdravila iz bolnice v Kanižarici, reliefi — delo oficirske šole v Metliki, železni in aluminijasti pečatniki za les in milo, štampljke, aluminijaste posode in pribor — delo partizanskih delavnic, denar in boni, osebni predmeti, obleka in orožje borcev itd.

V tretji dvorani je nameščena *etnografska zbirka*, v kateri je poudarek predvsem na materialni kulturi in tu zopet na belokranjskem poljedelstvu (lesen voz, lesen plug, ralica itd.) in vinarstvu (čutare, banjke, barilci, majolike, miniaturne stiskalnice, rovaši, ki so jih uporabljali člani »soseskinih keldrov« in podobno). Med lončarstvom je treba omeniti predvsem ročna kolovrata iz Podgore pri Starem trgu in z Griča pri Črnomlju z vsem priborom in serijo lončenih posod z značilnimi hišnimi znamenji, nekakimi tvorniški znamenji posameznih lončarjev. Dokaj čedna je tudi zbirka noš, otiračev in belokranjskih pokrival (adlešička javba, viniški záglavec, jalbi s Krasinca in Gribelj, jugle s Sinjega vrha, pocelj iz Starega trga, svatski venec s parto, semiški puntok z napletom). Dovolj pregledno je prikazano tudi tkalstvo (preslice, vretenca, tara, kolovrat, krosna), kuhinjski inventar, razsvetljava, ljudski lov, čebelarstvo, živinoreja in drugo. Zastopano je tudi ljudsko pravo in ljudska umetnost (slike na steklo, otroške igrače, palice, »svatski lujstri« itd.)

Na muzejskem hodniku je našlo svoj prostor tudi nekaj *kulturnozgodovinskih predmetov*, med njimi kiparska dela Metličana Alojzija Gangla, cehovske skrinje, nekaj fevdalnih predmetov in Valvasorjeve podobe belokranjskih gradov.

Tak bi bil prikaz Belokranjskega muzeja ob koncu leta 1954. Zanimanja za to kulturnoprosvetno ustanovo pri obiskovalcih in pri ljudski oblasti je dovolj in tudi denarna sredstva v zadnjih dveh letih ustrezajo dejanskim potrebam. Treba pa bo v ustanovi postopoma zaposliti potreben strokovni kader.

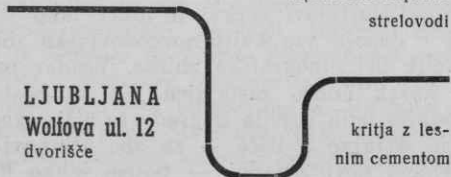
Jože Dular

**LONČAR
FRANC**

splošno kleparstvo
vodovodne instalacije
sanitarne opreme
toplovodne naprave
strelovodi

LJUBLJANA
Wolfova ul. 12
dvorišče

kritja z lesnim cementom

Zidarsko podjetje
PODOBNIK KAREL

LJUBLJANA
Zgornja Zadobrova št. 71

IZ NAŠIH REVIJ

Sedma številka letošnjega *Borca* prinaša vrsto člankov, ki osvetljujejo potek NOB v Beli krajini. Janko Jarc piše o krvavi tragediji na Gorenjih Lazah dne 2. novembra 1941, ko so Italijani uspeli zaradi izdaje uničiti prvo belokranjsko partizansko četo. — O življenju in delu v partizanskem taborišču na Mišjem brdu nad Popoviči oziroma pozneje v gozdu pod Županjim vrhom pri Dragomlji vasi v letu 1942 je prispeval članek Pirkovič, ki v naslednjem samostojnem prispevku piše tudi o napadu partizanov na Rožni dol v juniju 1942. — Dalje je v tej številki priobčen tudi krajši prispevek o napadu na Italijane v Starem trgu ob Kolpi in napad Italijanov na vas Zapudje ter članek o likvidaciji belogardistično-italijanske postojanke na Suhorju v novembru 1942, ki ga je napisal Niko Belopavlovič. — O borbah XV. belokranjske brigade po kapitulaciji Italije piše v isti številki še Metod Plut.

Deveta številka *Borca* je v glavnem posvečena Štajerski in proslavi na Ostrožnem. Priobčeni so članki o razvoju organizacije Fronte, o vojaških komitejih itd., o prvih uspehih Pohorske, Trboveljske, Savinjske in Celjske čete. Stante Peter-Skala piše o Štajerskem bataljonu in njegovem prvem komandantu Francu Rozmanu-Stanetu. — Zelo podrobno je popisana borba XIV. divizije v februarju 1944, pa tudi Štajerski bataljon VDV. — Janez Perovšek-Pelko opisuje kulturno-prosvetno dejavnost na ozemlju Štajerske od spomladi 1944 dalje.

V vseh treh številkah, sedmi, osmi in deveti, moremo najti tudi podatke o bojih Bračičeve in Šercerjeve brigade, dalje Šlandrove, Tomšičeve in III. prekomorske udarne brigade. V osmi številki je še posebej popisal razvoj slovenskega topništva Sergej Berce, medtem ko je J. Kramar v sedmi številki podal razvoj partizanskih vojaških šol. — Stanko Škaler se v 9. številki bavi z nacističnim preseljevanjem v Posavju takoj po okupaciji Štajerske.

II. letnik *Socialistične misli* (št. 5-6) prinaša razpravo R. Kyovskega o delavskem gibanju od l. 1869, ko je bilo ustanovljeno Delavsko izobraževalno društvo v Ljubljani, pa do leta 1882, do ilegalnega sestanka ljubljanskih delavcev v Šiški »Pri slepem Janezu« dne 18. novembra. — Cvetko A. Kristan objavlja v isti številki pregled vsega socialističnega delavskega tiska na Slovenskem od leta 1890 do leta 1918.

7. številka iste revije je dala prostor tudi Kristanovemu članku z naslovom »Slovenski izseljenci in domovina« kot donesek k zgodovini izseljenstva, saj se je v času 1860—1940 izselilo okoli 350.000 Slovencev v države po Evropi in Ameriki.

V 6. številki letošnjega *Obzornika* je priobčen članek »Beseda o naši univerzi in visokih šolah«, ki podaja kratko zgodovino našega visokega šolstva od leta 1596 do danes.

7-9. številka IX. letnika *Pravnika* objavlja prispevke k starejši zgodovini odvetništva v Ljubljani izpod peresa dr. Antona Svetine. Prispevki obsegajo XVI. in XVII. stoletje.

Gozdarski vestnik (6-7. številka) prinaša dr. Vlada Valenčiča: *Gozdove in preskrbo z lesom v stari Ljubljani* — in to od srednjega veka do XVIII. stoletja.

Kratek pregled zgodovine Podravja obsega Teplyjev članek »Naše Podravje v preteklosti« v 8. številki *Turističnega vestnika*. — Znano je, da je bilo Podravje naseljeno že v dobi neolitika. Od tu dalje nas popelje avtor skozi vse dobe do današnjih dni, do moderne industrializacije teh predelov.

J. Keršmančev članek *Industrija na Slovenskem v starih časih* je objavljen v 13. številki V. letnika revije *Življenje in tehnika*. — Podan je bežen pregled stanja rudarstva na Kranjskem v XIX. stoletju.

Majda Smole

PERNE MIHAEL
zidarski mojster

TRZIN ŠT. 169
pošta Domžale

Tovarna
Aero
Celje

izdeluje:

trakove za pisalne stroje, matrice za razmnoževanje, šolske in umetniške barve, indigo papir, karbon papir, diazokop papir, „Jasnit“ in belilo za belo perilo „Mica“

IZ NAŠIH KRAJEV

1. V. — 31. VIII. 1954.

Preglede zgodovine posameznih krajev najdemo v naslednjih časnikih: Za Trbovlje v Zasavskem vestniku št. 17-22 (28. IV. — 1. VI.), ki ga je napisal Janko Orožen (Slike iz zgodovine Trbovelj); to so odlomki iz večjega samostojnega dela, ki bo izšlo v bližnji bodočnosti. V istem časniku (št. 23 in 24 z dne 8. — 16. VI.) je isti pisec objavil še članek Od prihoda slovenskih plemen preko stoletij fevdalne ureditve in kmečkega podložništva — ter se nanaša na Trbovlje in okolico. V št. 36, 9. IX., je prispeval J. G. pregled zgodovine Zidanega mosta. V Tovarišu št. 21, 21. V., je izšel pregled zgodovine Postojne in okolice ter kobilarne v Lipici. Prav tam v št. 30, 23. VII., tudi oris razvoja Kamnika. Mariborski Večer je objavil v št. 110, 25. V., prispevek Titana Dinija z naslovom Lendava pred 1000 leti in danes. Matajur prinaša v št. 88, 15. V., drobce iz zgodovine Beneških Slovencev. Izvlečke iz knjige F. Hribernika Mesto Šoštanj je najti v Velenjskem rudarju št. 9 pod naslovom Zgodovina Šoštanja. Končno se v kratkih obrisih poučimo o Laškem v št. 26, 25. VI., objavljenih v Primorskih novicah, o Svibnem pri Radečah pa v št. 35, 1. IX., Zasavskega vestnika.

Arheoloških odkritij v Šempetru v Savinjski dolini se dotika P. Petrujev članek v št. 34, 25. VIII., Delavske enotnosti, najdb pri Ajdovščini pa prispevek v št. 30, 21. VII., Primorskih novic. Več zapovrstnih člankov s področja arheologije v Ptujju je objavila Bernarda Perc v Ptujškem tedniku; tako čitamo v št. 18, 7. V., poročilo o Mitrovih svetiščih, v naslednji številki, ki je izšla teden dni pozneje, prispevek Sprehod po arheološki zbirki Ptujškega muzeja, v št. 20, 21. V., pa Naselitev in življenje Staroslovencev, končno v naslednji številki Staroslovenske najdbe iz Ptuja in okolice. V št. 23, 24 in 25, od 11. VI. dalje, je prof. Jože Maučec priobčeval v istem tedniku poglavja o Ptujju v srednjem veku. Prav tam, št. 31, 10. VII., se moremo še poučiti o arheološkem raziskavanju v Ormožu.

Srednjega veka se tičejo poleg že omenjenega Maučevega Ptujja še dr. B. Grafenauerjev prikaz Kako so naši predniki obdelovali zemljo (Kmečki glas, št. 31, 5. VIII.) in Drobtinice iz starih časov, ki jih je objavil Matajur v št. 88 z dne 15. maja.

Nekoliko več prispevkov se nanaša na novejšo dobo; kot prvega naj omenimo J. Zupančičevega o Valvasorjevem sodelavcu-grafiku J. Bobiču, ki je bil doma iz Most pri Kamniku (Glas Gorenjske, št. 34, 21. VIII.). V Zasavskem vestniku, št. 36, 8. IX., je bil natisnjen prispevek Radeče imajo kaj pisano kulturno preteklost — in se tiče kulturnega življenja od leta 1893 dalje, ko je tu pričela delovati prva čitalnica.

O ravenski godbi na pihala od leta 1895 dalje piše I. Globočnik v Koroškem fužinarju

št. 3-4 z dne 1. V. — Gospodarstvo, ki izhaja v Trstu, priobčuje v št. 178, 5. VIII., članek o stoletnici svetovivanske šole v Trstu, Tržiški vestnik objavlja v št. 9-12 (od 1. V. dalje) spomine na Tržič pred 50 leti, Obmurski tednik št. 26, 20. VII., pa I. Kreftove pogovore s sodelavci predvojne ilegalne Ljudske pravice; končno prinaša isti tednik M. Kokoljevo Prekmurje v letih pred pričetkom izhajanja Ljudske pravice (od 1919 dalje; št. 32, 28. VIII.).

Mnogo več člankov se nanaša na zgodovino naše trgovine, obrti, industrije in prometa. Začeti moremo z Jankom Orožnom, ki je v Zasavskem vestniku (št. 20-22 od 19. V. dalje) objavil razvoj brodarjenja po Savi, cest in železnic, dalje zanimiv prispevek inž. Cigita Kolomana o nafti v Lendavi od 1860 dalje (prav tam, št. 21-23, 1. — 7. VI.), potem razvoj trboveljske cementarne v zadnjih 80 letih (prav tam št. 21-22., 1. VI.) in Gospodarski in komunalni razvoj mestne občine Trbovlje po letu 1945 (ib.). Opis hrastniškega rudarstva v dobi kapitalistične eksploatacije najdemo v tem vestniku št. 26, 30. VI., razvoj rudarskih obratov Hrastnik in Ojstro pa v št. 27 istega tednika (7. VII.); J. Ž. je objavil razvoj zagorskega rudnika v št. 32-35 (11. VIII.), v istem časniku najdemo prispevek 100 let hrastniške rudniške železnice (št. 33, 18. VIII.), končno tudi zgodovino radeške papirnice in pa Razvoj industrije gradbenega materiala Zidani most—Radeče (št. 36, 8. IX.). — Ob obletnici trboveljskega rudnika je izšel krajši opis v Tovarišu št. 24 (11. VI.), prav tam tudi opis razvoja rudnika kaolina v Črni (št. 30, 25. VII.) ter tovarne Titan in pa tovarne smodnika v Kamniku. Pušnik je priobčil v št. 31 imenovanega tednika zgodovino Jesenic od fužin do železarne. 85 let jeseniške železarne obdeluje Glas Gorenjske št. 25. S pudlanjem na Ravnah od 1774 dalje se bavi članek v št. 3-4 Koroškega fužinarja (1. V.), prav tam pa priobčuje I. Mohorič Šentanelsko kroniko od 1865 dalje, ki vsebuje podatke o prevalski železarni. — Končno je opisan 50-letni razvoj dupliške tovarne upognjenega pohištva v Vestniku te tovarne (št. 7, 28. VIII.).

Zgodovino delavskega gibanja obravnavajo št. 19-22 Zasavskega vestnika (od 12. maja dalje) z naslovom Hrastnik v borbi proti izkoriščevalcem in okupatorju. Prav tam je objavljenih v št. 21-22 (1. VI.) več člankov o napadu na Orjuno pred 30 leti in s tem o prvi lekciji fašizmu, Janko Orožen pa je v št. 23-26 opisal delavsko gibanje v revirjih, zlasti v Trbovljah. Gladovne stavke v Hrastniku leta 1934 se dotika isti tednik v št. 26 (30. VI.), v naslednji pa Andrej Forte razvoja delavskih borb v Trbovljah, končno so še v št. 28-31 (od 14. VII. dalje) opisane borbe v revirjih v letih 1939-1945.

Narodnoospobodilno borbo obravnavajo mnogi članki, ki pa često nimajo več kot netočno me-

moarsko obliko; tu navajamo le tiste prispevke, ki imajo po našem mnenju večjo vrednost — ker bi sicer za navajanje vseh člankov porabili nesorazmerno mnogo prostora. — Omenimo naj Ivana Šorna Začetke upora in upor v revirjih v št. 21-22, 1. VI., Zasavskega vestnika, dalje v istem tedniku št. 24-26, od 16. VI. dalje, opis dogodkov v Radečah v času NOB, v št. 36 (8. IX.) pa preseljevanje Radečanov v letu 1941, v naslednji številki poročilo o Senožetih v času NOB; napad na rudniške naprave v Hrastniku ter Zagorje v času okupacije obdelujeta dva članka prav tam št. 30 oz. št. 31-32.

Nekaj člankov se nanaša tudi na obletnice, ki so se praznovale v času od 1. V. do 31. VIII. Tako so 9. VII. proslavili 60-letnico gasilskega društva v Sežani (Primorske novice, št. 28),

25 letnici športa v Litiji oziroma 30-letnici nogometa v Hrastniku sta namenjena dva prispevka v št. 33 in 34 Zasavskega vestnika (18. VIII.—25. VIII.). 100-letnici rojstva Antona Bezenška, slov. stenografa, je posvečen članek v št. 21 (28. V.) Savinjskega vestnika, 150-letnici rojstva Lovra Koširja, očeta pošne znamke, pa F. Kobalov članek v št. 31 (30. VII.) Tovariša. Končno je najti življenjepisa Antona Pavše iz Oborč (1854—1892) v Matajurju št. 88, 15. maja.

Manj je poročil o naših muzejih. Najprej naj omenimo splošni pregled spomeniškega varstva v kranjskem okraju, ki ga je prispeval Cene Avguštin v Glasu Gorenjske št. 35, 28. VIII. Sadnikarjev muzej obravnava članek v št. 30 Tovariša (23. VII.).

J. S.

ZGODOVINSKO BRANJE

Ivan Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor 1954. Založila založba Obzorja, izdala Studijska knjižnica Ravne na Koroškem. Poljudnoznanstvena knjiga 4. Str. 315.

Izid slehernega dela, ki je posvečeno naši gospodarski zgodovini od srednjega veka dalje, še posebej pa zgodovina industrializacije, vedno vzbudi veliko pozornost. Z enakim zanimanjem smo vzeli v roko tudi to obsežno Mohoričevo Industrializacijo. — Že na prvi pogled je jasno, da avtor zaradi obsežnosti problematike vseh obratov, ki jih obravnava v svojem delu, vsekakor ni imel lahkega posla. Zadovoljiti širok krog interesentov tako, da bodo le-ti zaradi številnih dreves-dejstev še videli gozd-celoto in glavno linijo razvoja, zadostiti radovednosti zgodovinarjev, sociologov in gospodarstvenikov specialistov, ne nazadnje pa dostojno predstaviti našo historiografijo drugim narodom in pokazati, da ima naša industrija kar precejšnjo tradicijo — to so v glavnem težave, ki jih je Mohorič moral upoštevati, se jih lotiti in jih srečno premagati. V splošnem mu je ta kombinacija kar zadovoljivo uspela. Razumljivo je, da bi navedeni specialisti imeli tu in tam pomisleke, češ da je pisec prehitro obdelal razvoj v XVIII. stoletju (torej začetke teh obratov), da je preveč slonel na literaturi in premalo na virih in podobno — toda če upoštevamo vsa dejstva (pomanjkanje virov doma, ker se večina njih nahaja v tujini, obsežnost teme, oranje ledine itd.), moramo priznati, da je ta knjiga v znatni in zadovoljivi meri izpolnila vrzel v tem delu naše gospodarske zgodovine.

Vso pozornost zasluži tudi serija brošur z naslovom *Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije*.

Kot prva je izšla leta 1952 v Ljubljani *Razstava znanstvenih odkritij*. Mnogo bolj pomembna pa je druga z naslovom: *Slovenska peč. Vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo*. Ljubljana 1954. 73. str. — Večji del brošure sestavlja Fr. Baševa Slovenska peč v Dnu nad Kropo, kjer nas avtor na 53 straneh seznanja s prvim odkrivanjem te peči konec maja 1953, dalje s časom njenega nastanka in obratovanja (v glavnem pozni srednji vek). — Povsem razumljivo je, da še ne moremo dati končne sodbe o obstoju slovenske peči, saj je njeno odkritje presenetilo vso slovensko javnost; problem bo bolj jasen z odkritjem drugih podobnih obratov, z večjo pritegnitvijo arhivalnih virov in z vztrajnim in sistematičnim proučevanjem domačega fužinarstva kot celote. — Manjši del brošure je v glavnem metalurško-tehničnega opisnega značaja, ki ga je prispeval Ciril Rekar. — Čeprav ne vemo za morebitne objave tekstov o tej slovenski peči v tujih revijah, moremo reči, da so nas povzetki v hrvaškem jeziku presenetili nekoliko neprijetno, prav tako pogrešamo pregledno skico Kroke in okolice z vrisanim najdiščem. — Kot tretje delce omenjene serije Vodnikov je *A. Strune Idrijska »Kamšt«* — kratek opis znamenite čipalne naprave v idrijskem rudniku, ki je v glavnem delovala od približno 1790 do 1948. — Četrta brošura je posvečena *Gozdarskemu, lesnemu in lovskega muzeju v Bistri (M. Šušteršič)*. Ta opis nam omogoča vpogled v vsebino muzeja in njegov razvoj ter pomen. — Pripomnimo naj, da skici na 4. strani ovitka (Bistra in okolica oz. »mednarodni« položaj Ljubljane) prav nazorno povesta vsakemu laiku, kje je treba iskati ta mladi muzej.

J. S.

Proizvaja :

vse vrste pohištva in dele pohištva

zložljive vrtno garniture

zložljive stole

zložljive mize

Telefon:

DIREKTOR 31-565

KOMERCIALA 30-192

Brzjav:

LIP LJUBLJANA

vse vrste parketov

parketne plošče

vse vrste zabojev

lesno galanterijo

lesno moko

lignitne plošče za tlak in obloge

lesene žagarske proizvode

LESNO INDUSTRIJSKO PODJETJE

Ljubljana

Uprava: LJUBLJANA, PARMOVA ULICA 37/I

GLAVNA ZADRUŽNA ZVEZA LR SLOVENIJE GLAVNA ZADRUŽNA ZVEZA LR SLOVENIJE GLAVNA ZADRUŽNA ZVEZA LR SLOVENIJE

GLAVNA ZADRUŽNA ZVEZA LR SLOVENIJE

LJUBLJANA
MIKLOŠIČEVA CESTA

ZADRUŽNA ZVEZA LR SLOVENIJE

TRUCK SLAVKO

LJUBLJANA
STOŽICE 193/I

SPLOŠNO KROVSTVO

Prevezam po najnižjih cenah
vsa popravila in nova pokri-
vanja na strehah, kritih z
eternitom, salonitom, bobrov-
cem, enozarezno in dvozarezno
opeko, korci in lepenko

Priporočam se za vsa dela v Ljubljani in izven nje

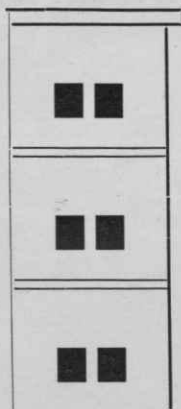
Elektro - podjetje specialna delavnica

Havliček brata

LJUBLJANA, STARI TRG 32
Gallusovo nabrežje št. 31

Telefon št. 20-408

*Izvršujemo vsa elektroinštalacijska dela tu
in na deželi*

SPLOŠNO GRADBENO PODJETJE

»GORICA«

GRADBIŠČE JESENICE
NA GORENJSKEM

gradi solidno

nizke,
visoke in
vodne gradnje

TOVARNA USNJA

Kamnik

Izdelujemo:

vse vrste svinjskega galanterijskega
usnja v priznani prvovrstni kvaliteti
za eksport in domači trg, prešano in
gladko vegetabilno in kromno stro-
jeno; podloge vseh barv za čevljarsko
industrijo; vse vrste cepljenca, anilin
in kolodij.

Specialni izdelki:

safijam ročni in strojni v raznih
barvah, rokavičarsko usnje, tapetni-
ško usnje v vseh barvah, svinjsko
belo usnje.

Za predelovalno industrijo nudimo:

svinjsko odpadno mast, svinjske šče-
tine, mezdro, obrezine kož.

Telefon:
KAMNIK 14

Brzjavni:
UTOK-KAMNIK

Tekoči račun
NB KAMNIK
št. 613-T-28

TRGOVSKO PODJETJE
S TEKSTILOM

NA VELIKO

Tekstil Obutev

LJUBLJANA

Nazorjeva ulica št. 4

Telefon

21-787, 23-274

*Stalna zaloga
tekstilnega
blaga iz domače
proizvodnje in
iz uvoza — Modne
pletenine in trikotaja —
Izbrani izdelki
konfekcije — Druge
tekstilne potrebščine za
opremo gospodinjstev in
domov kakor tudi turističnih obratov*

Belsad

Tovarna
sadnih izdelkov

ČRNOMELJ

Telegram: Belsad Črnomelj

Telefon: Črnomelj 14

Ček. račun
pri Narodni banki
št. 618-T-14 Črnomelj

A. ČERNE

graver

Štampilje, etikete, tisk z jekloreza

LJUBLJANA, Dvorni trg 1

Telefon 21-861

**OBRTNO PROIZVAJALNA
IN PRODAJNA
ZADRUGA PARKETARJEV**

z o. j.

Ljubljana, Kolodvorska ulica 35

*dobavlja, polaga, struži in lošči vse
vrste parketov kvalitetno in solidno*

**OBRTNO-NABAVNA
IN PRODAJNA ZADRUGA
TESARSKIH MOJSTROV**

LJUBLJANA
Medvedova 38

izvršuje

po svojih članih
vsa v tesarsko stroko
spadajoča dela in
se priporoča
za naročila

GOSTINSKA ZBORNICA

**OKRAJA
LJUBLJANA OKOLICA**

*

želi
vsem
svojim
članom
srečno
in
uspeha
polno
leto

1955

KUNOVAR STANKO

*kamnoseštvo
nagrobni spomeniki
okviri
plošče
ograje
itd.*

LJUBLJANA, ŽALE 3a

GROSISTIČNO TRGOVSKO PODJETJE

»KOVINAR«

PIVKA NA KRASU

*se svojim odjemalcem
še v bodoče
toplo priporoča*

BRATA ŽMUC

Pasarska delavnica

LJUBLJANA
PREČNA ULICA 2
(podaljšek Kolodvorske)

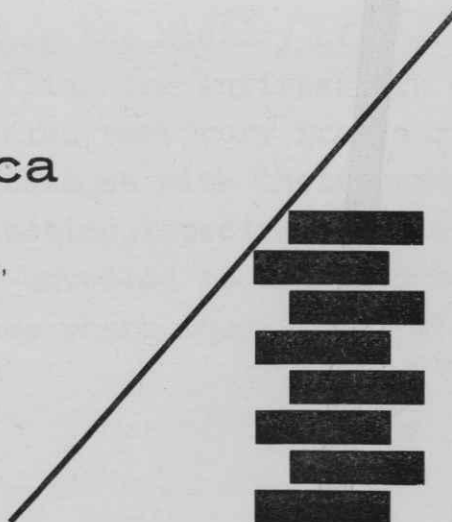

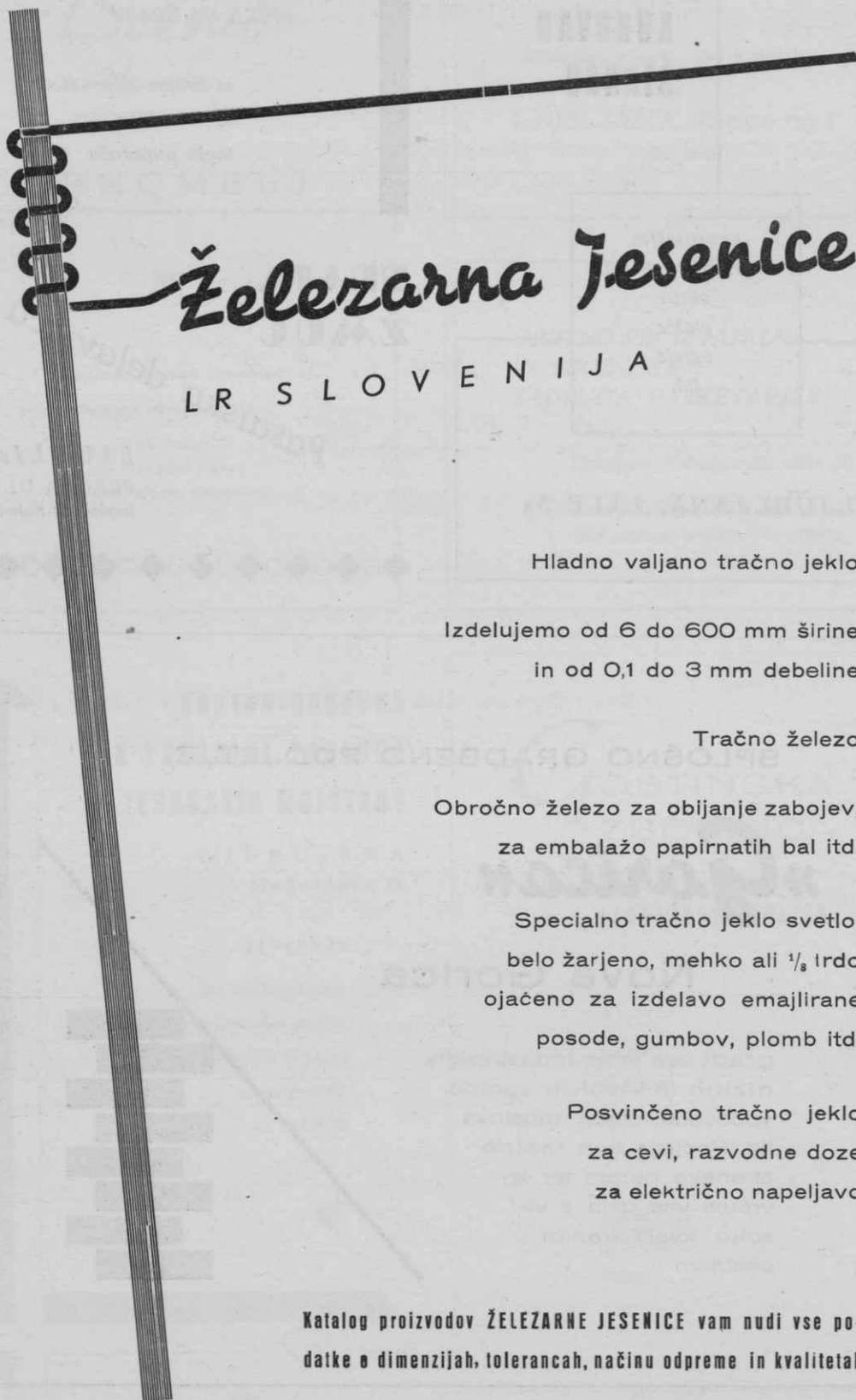
SPLOŠNO GRADBENO PODJETJE

»Gorica«

Nova Gorica

gradi vse vrste industrijskih,
nizkih in visokih zgradb,
vodovode, ceste, mostove
itd. Podjetje ima lastne
stranske obrate ter iz-
vršuje vsa dela z vi-
soko kvalificiranim
osebjem

Železarna Jesenice

L R S L O V E N I J A

Hladno valjano tračno jeklo

Izdelujemo od 6 do 600 mm širine
in od 0,1 do 3 mm debeline

Tračno železo

Obročno železo za obijanje zabojev,
za embalažo papirnatih bal itd.

Specialno tračno jeklo svetlo,
belo žarjeno, mehko ali $\frac{1}{8}$ trdo
ojačeno za izdelavo emajlirane
posode, gumbov, plomb itd.

Posvinčeno tračno jeklo
za cevi, razvodne doze
za električno napeljavo

Katalog proizvodov ŽELEZARNE JESENICE vam nudi vse po-
datke o dimenzijah, tolerancah, načinu odpreme in kvalitetah

EXCHANGE. "Kronika", Ljubljana - Yugoslavia
Mestni trg 27/III

THE CHRONICLE The Review for Slovene Local History	LA CHRONIQUE Revue d'histoire locale slovène.	CHRONIK Zeitschrift fuer Lokal geschichte Sloweniens.
--	---	---

L j u b l j a n a 1954

Year II. No. 3	Année II. No. 3	Jahrgang II. Nr. 3
----------------	-----------------	--------------------

Appears annually three times	Paraît trois fois par an	Erscheint dreimal jaehrlich
---------------------------------	-----------------------------	--------------------------------

Summaries :	Résumés :	Zusammenfassungen :
-------------	-----------	---------------------

Our monuments : Gramozna jama, Žale, Urh
p. 157

Nos monuments : Gramozna jama, Žale, Urh

Unsere Denkmaeler : Gramozna jama, Žale, Urh
M. Luštek

The author is presenting the history of the system of shooting the hostages and killing the antifascists developed during the occupation of slovenian territory from april 1942, he is handing the list of killed hostages with their personal particulars and with the date of shooting. Especially he is detained at three monuments that will be unveiled in May 1955 to this victims of slovenian freedom in places where the most of them were killed

Ce que nous disent les pierres tumulaires de Šempeter ?
p. 167

What are talking the tombstones of Šempeter ?
Was erzählen uns die Grabsteine von Šempeter ?

J. Klemenc

Šempeter (St.Pierre), village aux environs de la ville de Celje, se rendit célèbre en Yougoslavie et à l'étranger comme lieu, où l'on a, tout récemment, découvert une série de pierres tumulaires fort bien conservées, provenant des Romains et des Celtes romanisés d'une ascendance aristocratique. Tous ces monuments remontent, en général, aux années de 140 à 200 environ de notre ère. L'incursion des Quades et des Marcomans en Pannonie et en Norique a détruit ce lieu de sépulture important. Une catastrophe tempétueuse, c.-à.-d. une grande inondation de la rivière de Savinja, en 230 environ de notre ère, a démolit et partiellement détruit les monuments, les a encombrés de terres d'alluvions et aussi conservés de cette manière. Selon le jugement de Joseph Klemenc, professeur de l'Université de Ljubljana, qui dirigeait les déterrements au nom de l'Académie des sciences et des arts slovène, la sépulture de Šempeter est un des plus importants endroits de trouvailles païennes provinciales pas seulement en Yougoslavie, mais aussi dans toutes les provinces de l'ancien État romain.

Die Anfaenge der Stadt Novo mesto (Rudolfswerth)

p. 171

The rudiments of the town Novo mesto
Les commencements de la ville Novo mesto

M. Kos.

Die weite Umgebung von Novo mesto, das Tal des Krka Flusses

und Unterkrain ueberhaupt, sind diejenigen Gebiete Sloweniens, welche von den hieher ansiedelnden Slowenen - in der Ansiedlungs-epoche des VI. und VII. Jahrh. - intensiv kultiviert wurden.

Im XII. Jahrh. war der Bereich von Novo mesto staatliches Grenzgebiet zum Nachbarland Croatien. Die Grenze war jedoch nicht bestaendig, sie wurde oefters, zum Nachteil Croatiens, verschoben. Diesbezugliche Handlungen werden vorallen den Herrn von Višnja gora (Weichselburg) zugeschrieben, die zwar hier keinen Mittelpunkt - weder in Form eines Marktes noch einer Stadt - hatten. In der zweiten Haelfte des XIII. Jahrh. folgten diesen und andern Grundherrschaften die Grafen von Gorica (Goerz). Novo mesto war ein starker Stuetzpunkt ihrer groessten Feinde, der Habsburger; gegrundet im Jahre 1365 als buergerliche Ansiedlung. Urspruenglich ein Dorf, Gradec genannt, das Eigentum des Zisterzienserklosters von Stična (Sittich) wurde durch den oesterr. Herzog Rudolf IV. unmittelbar zur Stadt erhoben. Auf den Haengen des Capitel Huegels ist der Kern der neuen buergerlichen Ansiedlung zu suchen.

L'architecture romane de Prekmurje

p. 178

The Roman architecture in Prekmurje

Die romanische Architektur in Prekmurje

M. Zadnikar.

Les restes les plus anciens de l'architecture médiévale slo-vène appartiennent à l'époque du style soi - disant roman. Dans les régions occidentales limitrophes de Slovénie, l'influence de cette façon de construire les sanctuaires en premier ordre se répandait du côté de l'Istrie (la tendance du Sud vers le Nord), dans les régions orientales cependant du côté de la Carinthie (la tendance du Nord vers le Sud). Ces monuments architecturaux du Prekmurje,

la partie du territoire, située le plus au Nord de la Slovénie, sont quelque chose à part : comme cette région était soumise à la domination des Hongrois pendant plusieurs siècles, même les influences d'art provenaient de la plaine Pannonienne parmi les Slovènes de Prekmurje . C'est justement pour cela qu'on a droit de traiter l'architecture romane de Prekmurje comme un groupe spécial des monuments sacrés. Les représentants en sont les églises, respectivement les chapelles de Selo près de Prosenjakovci, de Domanjševci et de Turnišče ainsi que celle de Murska Sobota. L'auteur date la naissance des trois premières au XIIIe siècle, tandis qu'à l'église de Murska Sobota, il attribue la naissance au milieu du XIVe siècle.

The first majolic-producing in Ljubljana

p. 183

La première manufacture des majoliques en
Ljubljana

Die erste Majolika-Manufaktur in Ljubljana

I. Slokar.

The formation of manufactures on slovenian territory is narrowly connected with the influence of mercantilisme. The industry of stone vessels dates from this time too. In Ljubljana and with this, all over the slovenian ground arised such a turning in 1740. But they had to pass whole six years that the majolic production began. The author pretends that in whole Austria was elder only Moser's work near Salzburg that commenced with production in 1737. In 1746 this Ljubljana's majolic-factory bought Janez Medler, but Gorjup it passed in his hands. It was in operation till 1768. The second alike manufactory was grounded in 1791 and worked till 1824, Third work of this kind - brothers Wassers' produce began to work in 1815 and stopped in 1828 .And soon fell to ruin

Bisuzzi's work from year 1828, if it started at all.

When after Napoleon's wars Venice was annexed to Austria the majolic-producing on slovenian territory couldn't bear the rivalry of Venice ; they failed all of them except the factory of stone vessels in Libože near Celje that operates still to-day.

La correspondance inédite de Sigismund Zois

p. 188

The unknown letters of Sigismund Zois

Einige unbekannte Briefe von Sigismund Zois

J. Žontar

Se basant sur la correspondance de Zois jusqu'ici inconnue et inédite, récemment trouvée, l'auteur nous fait voir la mentalité de ce célèbre industriel et mécène de la culture slovène. Les lettres provenant de 1780 et plus tard nous le montrent d'une part comme despote envers ses sujets, d'autre part comme un homme montrant un grand intérêt pour l'histoire naturelle et la technique (il assistait p.ex. à un de ses amis aux essais de vol de ballon, en 1784), mais surtout comme mécène. Les lettres provenant de l'époque après 1788 révèlent surtout sa grave situation économique.

Die Bevoelkerung von Ljubljana vor zwei hundert Jahren

p. 191

The inhabitants of Ljubljana two hundred years ago

Les habitants de Ljubljana avant deux cent ans

Vl. Valenčič

Auf Grund des Materials der ersten oesterreichischen Volkszaehlung aus dem Jahre 1754 wird die Bevoelkerung der Stadt Ljub-

ljana in ihrer Zusammensetzung nach Geschlecht, Alter, Beruf, sozialer Gliederung und nach einzelnen Stadtteilen dargestellt. Die Resultaten beziehen sich eigentlich nur auf das Gebiet der Dompfarre, welche etwa dreiviertel der gesamten staedtischen Bevoelkerung umfasste. Nach dieser Zaehlung lebten in der Dompfarre 6638 Einwohner. Aus der Berufsgliederung geht hervor, dass im Gewerbe, Handel und anderen Wirtschaftszweigen taetigen und ihre Familienangehoerige kaum 30 % der Bevoelkerung gebildet haben. Die Konsumenten, Adel, Geistlichkeit, Beamtentum, Dienstboten, Studenten, waren noch immer stark im Vordergrund. Merkantilismus brachte zwar mit Manufakturen und verbesserten Handelsstrassen neue Kraefte in die staedtische Entwicklung, doch die berufliche und soziale Gliederung erfuhr bedeutendere Veraenderungen erst in der ersten Haelfte des XIX. Jahrhunderts.

Some contributions to the re-echoing of macedonian Ilinden-rising among Slovenes

p. 201

Quelques contributions au echo d'Ilinden-revolte en Macedoine chez Slovenes

Beitraege zum Echo des mazedonischen Ilinden-Aufstandes bei den Slovenen

H.G. Andonovski.

As the macedonian rising has been eradicated by Turks in autumn 1903, that stirred up the slavophil feelings of Slovenes still more, the great part of macedonian refugees got work and help in years 1903 - 1906 in Slovenia too. They were employed where the railways and tunels were built. But because of bad working, sanitary and political conditions they were compelled to leave Slovenia at the beginning of 1906.

The News from Museums - Nouvelles de musées - Museumsnachrichten
p. 207

From our Review - Revue de nos revues - Aus unseren Zeitschriften
p. 211

From our Places - De nos Localités - Aus unseren Orten
p. 212

New books about the local history - Lecture historique locale -
Lokalgeschichtliche Neuerscheinungen
p. 213

The picture on the cover : M. Maleš : Piran (Monotypy)
Image de l' enveloppe : M. Maleš : Piran (Monotypie)
Umschlagsbild : M. Maleš : Piran (Monotypie)

The Coloured Supplement : J. Šubic : Orchard (Oil)
Annexe en couleur : J. Šubic : Jardin fruitier (Huile)
Farbige Beilage : J. Šubic : Obstgarten (Oel)

Priloga povzetkov za Kroniko II/3 1954. Izdaja Zgodovinsko društvo
za Slovenijo - Sekcija za lokalno zgodovino (predstavnik Jože
Šorn).

Odgovorni urednik Zvone Miklavič.

»GOSPODARSKO RAZSTAVIŠČE« L J U B L J A N A

organizira poleg stalnih razstav slovenskega gospodarstva specialne razstave in sejme za posamezne stroke gospodarstva republiškega, zveznega ali mednarodnega značaja. Vse večje prireditve so vnesene v mednarodni koledar razstav. V času, ko ni razstav, so razstavniki objekti na razpolago tudi za razne družabne, kulturne in športne prireditve, kongrese, koncerte, plesne itd.

V L E T U 1 9 5 5 P R I R E D I :

- 4.—13. VI. I. MEDNARODNO RAZSTAVO PREDELAVE IN UPORABE LESA
- 2.—24. VII. I. TURISTIČNO RAZSTAVO
- 6.—15. VIII. I. MEDNARODNO RAZSTAVO EMBALAŽE
- 3.—11. IX. I. MEDNARODNO RAZSTAVO VIN
- 24. IX.—9. X. I. OBRJNIŠKI VELESEJEM
- 23.—30. X. I. JUGOSLOVANSKO RAZSTAVO USNJARSTVA Z MEDNARODNO UDELEŽBO
- 19.—30. XI. II. MEDNARODNO RAZSTAVO RADIA IN TELEKOMUNIKACIJ

Legenda:

- 1. Uprava
- 2. Razstavišni ured
- 3. Razstavna dvorana I
- 4. Razstavna dvorana II
- 5. Razstavna dvorana III
- 6. Razstavna dvorana IV
- 7. Razstavna dvorana V

